

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

14. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

14. szám

Budapest, 2011

E számunk munkatársai

DOMOKOS GYÖRGY történész, Hadtörténeti Intézet, ELEKI NÁNDOR régész, Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Örökségvédelmi Központ, NAGY SZABOLCS BALÁZS régészhallgató (MA), ELTE BTK Régészettudományi Intézet, SZVITEK RÓBERT JÓZSEF történész-muzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum

Szerkesztette

Feld István

Technikai szerkesztő

Domokos György

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

TANULMÁNYOK

ELEKI NÁNDOR

ÁSATÁSOK A NYÍRBÁTORI BÁTORI-REZIDENCIA TERÜLETÉN 1953–1971

1. Bevezetés

Nyírbátor nemcsak a középkori magyar történelemben játszott fontos szerepet, de a mai Magyarország területén fekvő települések közül kiemeli régészeti, műemléki jelentősége is. Már az 1950-es években nyilvánvalóvá vált, hogy a közismert református és ferences templomok mellett egy középkori eredetű, a 15–16. századra tehető világi épületegyüttes maradványai is ránk maradtak itt, s az utóbbiak minden kétséget kizáróan az ecsedi Batori család itteni rezidenciájával azonosíthatóak. A 20. századra ennek már csak a barokk magtárrá átépített északi épülete állt a felszín fölé emelkedő falakkal, de a területet érintő építkezések és a velük párhuzamosan kibontakozó kutatások során kiderült, hogy jelentős maradványok húzódnak a föld alatt is.

Az 1953-ban meginduló ásatások nagyobb szünetekkel 1971-ig folytatódtak, Mérey Kádár Ervin, Szalontai Barnabás, Csallány Dezső, Kovalovszki Júlia és Magyar Kálmán közreműködésével. Ezt követően egészen az 1980-as évekig nem történt előrelépés, amikor is újra a műemléki védelmet élvező rezidenciára fordult a figyelem. 1987-ben kezdtek hozzá a magtár és környékének régészeti vizsgálatához, majd a terület nyugati részét elfoglaló szülőotthon elbontásával újabb területeket is bevonhattak a kutatásokba.

A falkutatásokat Szekér György végezte, az ásatások 1987–1990 között, majd 1992-ben és 1998-ban Tamási Judit vezetése alatt zajlottak. 1999-ben előbb Simon Zoltán, azután Virágos Gábor volt az ásatásvezető, majd a 2000., 2002–2003., 2005–2006. években végig az utóbbi szakember irányította a feltárásokat. A kutatások a terület északi, nyugati és északkeleti részeit fedték le, a keleten végzett műszeres vizsgálatok eredménytelennek bizonyultak.

A kutatások lezárulása után megindult tudományos feldolgozás során világossá vált, hogy az 1953–1971. közötti kutatások során nyert és az újabb eredmények összekapcsolása több nehézségbe fog ütközni, ezért célravezetőnek tűnt az előbbieknél önálló és a többit megelőző kritikai vizsgálata. A régebbi feltárások hiányosságai és a dokumentáció szegényes volta mellett ezt az eljárást az a tény is indokolta, hogy a korai kutatások nagyrészt arra a déli épületszárnyra koncentráltak, amely nem esett bele az 1980-as évektől végzett ásatások során megkutatott területbe. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszékére 2011. tavaszán benyújtott szakdolgozatomban a szóban forgó időszak kutatásainak és leletanyagának értékelésére vállalkozott. Mindebből most az 1953–1971 közötti ásatások ismertetését teszem közzé, a leletanyag bemutatására máshol kerül majd sor.

2. Történeti háttér

A mai Nyírbátor 1272-ben bukkan fel először a forrásokban, majd nem sokkal ezután, 1279-ben IV. László – Kisbátord és Ábrány birtokokkal együtt – a Gutkeled nemzetséghez tartozó András fiainak: Berecknek, Hodosnak, Györgynek és Benedeknek adományozza.¹ Közülük a Batori család közvetlen őse András fia Bereck, aki valószínűleg már az 1279-es adományozáskor Bátor nagyobb részének a tulajdonosa lehetett, mindenesetre egy 1323. évi osztály után már egyedül birtokolta azt. A település ettől kezdve a család székhelye lett („*possessio principalis et capitalis*”).² Bereck célja egyértelműen birtokainak Bátor környékére való összpontosítása volt, elsősorban a nemzetség más ágainak kezén lévő földek cseréje útján.³

Bátor a kedvező földrajzi viszonyoknak köszönheti kiemelkedő szerepét: a nyugat-kelet irányban haladó kereskedőknek az Ecsedi-lápot megkerülve a településen keresztül kellett utazniuk (1. kép). Jelentőségét kiválóan mutatja az 1282-ben megszerzett vásártartási jog,⁴ valamint az 1334. évi pápai tizedjegyzék, mely szerint Bátor a második legnagyobb összeget fizette Szatmár megyében.⁵ 1330-ban kapott kiváltságlevele kivonta Bátort a királyi és megyei igazságszolgáltatás, valamint a királyi adó fizetése alól, de a település nem kapott önálló bíraskodási lehetőséget. Árumezállító jogának hitelessége – e jogot 1332-ben kapta volna – meglehetősen kétségeket ébresztett a szakirodalomban.⁶ Összességében kiváltságai inkább kedveztek a birtokos földesúrnak, mint a lakóinak, így ezeket össze sem lehet vetni egy város jogosítványaiával.⁷

1351-ben János fia László Meggyesi Annával kötött házasságával a család somlyói és ecsedi ágra oszlott. László ugyanis – felesége leánynegyedével – önmaga és gyermekei számára megszerezte Somlyó várát, valamint a hozzátartozó falvakat és birtokokat.⁸ A két ág közötti osztálynak azt az 1354-ben kelt oklevelet tekintjük, mely szerint Bereck három fiának leszármazottai három részre osztják a közös birtokokat.⁹ Ez egyben azt is jelenti, hogy a 14. század közepén még mindegyik ág rendelkezett Bátorban birtokokkal. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a középkor folyamán sokkal nagyobb hatalomra szert tevő ecsediek valamikor a 15. század második felében kivásárolták rokonaik itteni részesedését, azonban erre semmilyen közvetlen adat nem maradt fent.

Az ecsedi ág felemelkedésének időszaka Luxemburgi Zsigmond uralkodásának idejére esik. A család élén Lőkös fia Péter unokája, I. István (1393–1444)¹⁰ áll, aki 1423-ban

1 BALOGH 1956. 7–8., ENTZ – SZALONTAI 1959. 6–7., BALOGH 1999. 125., KUBINYI 2000. 127., VIRÁGOS 2006b. 62. A Nyírbátorra vonatkozó oklevelekre l.: NÉMETH 2008. 20–23., az 1279-es adománylevélre: WENCZEL 1860–1874. IV. 178. Az írásos források közötti eligazodásban nagy segítséget jelentett Székely György gyűjtése, melyet engedélyével nagy haszonnal forgattam.

2 NÉMETH 2005. 21–23., VIRÁGOS 2006b. 62.

3 Talán itt érdemes felhívni a figyelmet a család genealógiájának napjainkig fennálló bizonytalanságaira, amire Kubinyi András is rámutatott. A leszármazási táblákon sok olyan személy szerepel, akinek bizonytalanok a pontos rokonai kapcsolatai. A problémák elsősorban abból adódnak, hogy a család felemelkedése „csak” a 15. században következett be: KUBINYI 2007. 13–14. Az ecsedi ág genealógiájának pontosítására l.: TÓTH 2009.

4 L. az 1. jegyzetet.

5 NÉMETH 1979. 42., NÉMETH 2008. XXXIX–XLI.

6 BALOGH 1999. 127–30., DRASKÓCZY 2006. 254–55. Az okleveleket a 15. század második felében készült hamisítványnak tartja többek között SZAKÁLY 1995. 397–398. Az okleveleket ismerteti: SZAKÁLY 1995. 396.

7 KUBINYI 2000. 128.

8 Anjou 1878–1920. V. 326., a szilágysomlyói várra l.: KOVÁCS 1993. 2–3.

9 Anjou 1878–1920. VI. 100.

10 NAGY 1857–1868. I. 227. A családtagok számozása Nagy Ivánt követi.

1. kép Jelentősebb útvonalak és vámhelyek Nyírbátortól keletre (MAKSAY 1940. 9.)

asztalnokmesteri, 1435-ben országbírói címet nyer. Egy 1433-ban kelt oklevél alapján (mely a család birtokait az élő férfitagok között osztja fel) és egy 1446–1447-es oklevél segítségével nagyjából megállapítható a család kezén lévő földek mennyisége. Legalább 1700 jobbágyporta lehetett birtokukban az 1440-es évek végén (ebből 864 esett a batori uradalomba, vagyis a földek nagy része ott összpontosult). Az ecsedi ág tehát ekkorra már a nagybirtokosok közé tartozott. Tudjuk ugyanakkor, hogy névadó erősségük már romokban hevert, Ecsed vára – melyre a Batoriak 1334-ben kaptak építési engedélyt¹¹ – számunkra ismeretlen időpontban pusztult el, valamikor a 14. század folyamán vagy a 15. század elején. Így nem rendelkeztek lakható várral, ami C. Tóth Norbert szerint a korszakban a politikai életben való eredményes szerepléshez elengedhetetlen lett volna.¹²

A fentieknek megfelelően a családi törekvések a következő évtizedekben várak megszerzésére irányultak. A 15. század végére öt vár és négy kastély (*castellum*) került a tulajdonukba: Buják (1439), Ecsed (1431 és 1446–1447 között), Világosvár (1464), Szentgyörgy (1479), Szanda (1473), Fejérkö (1490), Babócsa (1490), Racsa és Karom (1477).¹³ Érdekes módon ugyanakkor a családi székhelyen, Bátorban nem tudunk semmiféle erősség meglétéről. 1433-ban csak az ősi atyai házról esik szó és a keltezések alapján (1473: *in opido nostro Bathor*, 1499: *domo nostra*, 1503: *ex domo nostra Bathorae*, 1518: *ex Bathorae domo nostra*) a 15. században és a következő század elején sem számol-

11 Anjou 1878–1920. III. 48.

12 TÓTH 2006. 284–288., TÓTH 2007. 175. A batori uradalomhoz tartozott 1433-ban: Bátor oppidum, Vasvári, (Mária)Pócs, Encsencs, Lugos, Léta, Adony, Ábrány, Kenéz, Szaniszló, Rakamaz, Tímár és Vencsellő falvak. Lehetséges, hogy ekkoriban még ide tartoztak a későbbi ecsedi uradalom falvai is: Terem, Vállaj, Kálmánd, Mérk, Fábiánháza, Ecsed, Lórándháza, Levelek és Nyíregyháza. 1520-ban a batori uradalom: Bátor és tartozékai, Vasvári, Ábrámfalva, Kenéz, Nagyléta, Lugos, Kisléta, (Mária)Pócs, Nyíregyháza, Királytelke, Szentmihály és Rakamaz. TÓTH 2006. 284–286. 1549-re Bátor az ecsedi uradalom része. NÉMETH 2006. 33.

13 HORVÁTH 2006. 307–318., TÓTH 2007. 182–183.

hatunk olyan épülettel, amit a korabeliek *castrum*nak vagy *castellum*nak neveztek volna.¹⁴ A rezidencia első egyértelmű említése 1553-ból származik, amikor is Bátori András egyik levelét „*in Arce nostra Bathor*” keltezi.¹⁵

Ugyanakkor már a 14. századi források említik Nyírbátorban a család „*domosát*”, láttuk, az 1433-as osztályban az atyai ház szerepel; sőt az oklevelek alapján valószínűleg egy időben több „*curia*” is állt a településen, ezeknek jelenleg azonban semmiféle lokalizálása nem lehetséges.¹⁶ Természetesen ez még egyáltalán nem zárja ki, hogy a későbbi rezidencia helyén állt volna akár maga az „*atyai ház*”, de ennek építőanyaga ugyanúgy lehetett fából is, azaz akár nyom nélkül is megsemmisülhetett. Bátor 1334-es osztályában felbukkan a Nemes utca (ma Báthory utca), melyből az osztozkodó felek egyenlően részesülnek.¹⁷ Nyilván itt lehettek a család szolgálatában álló nemesek házai, és talán éppen itt, vagy legalábbis a közelben kell keresnünk a családtagok „*curiáit*” is.

A család felemelkedése tehát több lépcsőben történt. A 15. század első harmadában jutottak fel a nagybirtokos rétegbe, majd az 1470-es évektől az ország leghatalmasabbjai közé.¹⁸ I. István fia, II. István (1435–1493) olyan nagy befolyással rendelkezett, hogy Neumann Tibor egyenesen őt tartja a Mátyás halála utáni állam leghatalmasabb politikusának.¹⁹ Tisztségeit tekintve 1458-tól asztalnokmester, 1471-től országbíró, majd 1479-től erdélyi vajda. A történeti hagyomány az ő személyéhez köti a nyírbátori „várkastély” és a plébániatemplom felépítését, valamint a ferences kolostor templomának újjáépítését vagy bővítését is. Mindezeket a kenyérmezei győzelem (1479) zsákmánya tette volna lehetővé.²⁰

Az említett építkezések mögött azonban valószínűleg nem egy híres ütközet zsákmánya, hanem sokkal inkább a családi birtokállománynak a 15. század folyamán bekövetkezett jelentős gyarapodása állhatott. A fent felsorolt várak és kastélyok mellett 1495-ben 25 egész és 3 fél mezőváros, valamint nagyjából 250–300 falu volt az ecsedi ág kezében. Ez legalább 8000 jobbágyportát jelent, amivel Korvin János 12000, és Szapolyai István 11500 portája után az ecsedi Bátoriak az előkelő harmadik helyet foglalták el.²¹

Az írott adatokból kiindulva a bátori rezidencia építési idejével összefüggésben az építető személye is bizonytalan. A történészi eszköztárat figyelembe véve csak a családtagok tisztségeiből és tartózkodási helyeiből kiindulva tudjuk megközelíteni a kérdést. Az említett II. István (1435–93) ilyen irányú szerepvállalását egyetlen forrás sem támasztja alá. Feleségéről egyáltalán nem tudunk, ráadásul vajdai minőségében lényegében utazó kormányzattal rendelkezett. Ennek megfelelően rendszerint vagy Erdélyben vagy Budán találkozunk vele, nyilvánvalónak tűnik, hogy a család és a birtokok ügyeit nem ő intézte. Mindezen feladatok testvérére, I. Andrásra (1435–1496) hárultak, aki ennek megfelelően elsősorban Bátorban tartózkodott. Három fia közül I. György 1505-től főlovászmester volt 1526-ban bekövetkezett haláláig, de élete nagy részében Babócsa várából irányította a család somogyi birtokait – nem véletlen, hogy Somogy megye főispánja volt. A másodszülött fiú, III. István 1511–1523 között temesi ispán és az Alsó részek főkapitánya, majd

14 HORVÁTH 2006. 309–310.

15 MOL Károlyi család levéltára, Törzsanyag, Lad. 50. no. 14.

16 Bár kerültek elő korábbi épületek a maradványai az ásatások során, ezeknek egy nemesi lakóházzal való azonosítása meglehetősen kérdéses: TAMÁSI 1992. 46., FELD 2000. 65–66.

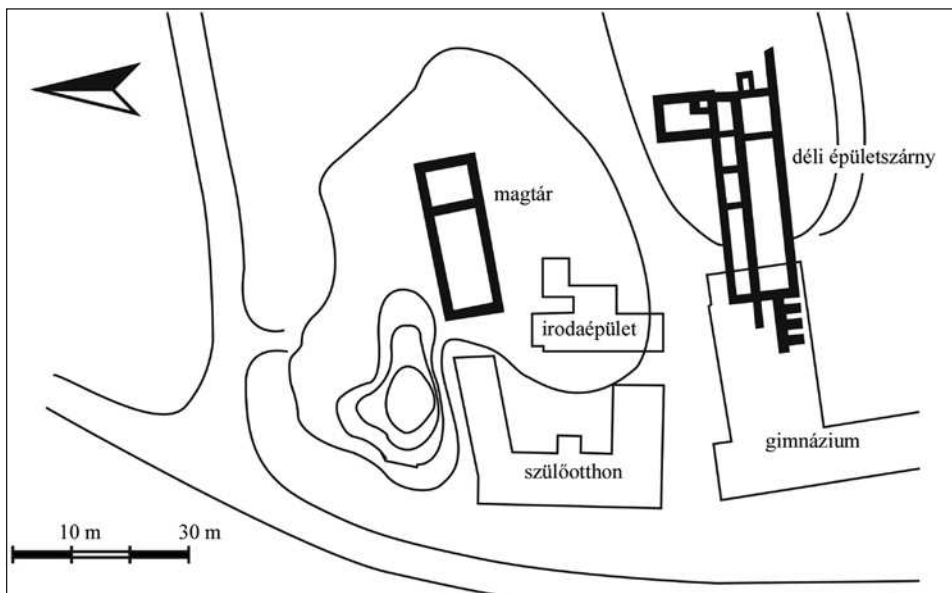
17 KUBINYI 2000. 129.

18 HORVÁTH 2009. 54.

19 NEUMANN 2009. 121.

20 Az 1479-es dátum alapján keltezi az építkezéseket többek között: MAGYAR 1975b., ENTZ 1986–1987. II. 134., 141.

21 TÓTH 2007. 187–188.

2. kép A Bátori rezidencia területe az 1960–1970-es években itt állt épületekkel.
A szintvonalak az 1960. évi területrendezési munkálatok utáni állapotot mutatják

1519-től kisebb megszakításokkal az ország nádora 1530-ig. Méltóságainak megfelelően általában Temesváron, majd később Budán tartózkodott. A bátori uradalom igazgatását ebből a generációból II. András intézte, aki 1527-től tárnokmester és 1532 után hunyt el.²²

A mohácsi csata után II. István (1435–1493) testvérének, I. Andrásnak (1435–1496) a fiai: III. István (1490–1530) és II. András (1490–1532)²³ I. Ferdinánd pártjához csatlakoztak, azonban Szapolyai János halála után igen kiszolgáltatott lett a helyzetük. Bátor környéke szinte teljes egészében Fráter György befolyása alá került, Szatmár vármegye jelentős várai közül csak Ecsed számított Habsburg-pártinak. Az ellentét megosztotta a Bátoriakat is: II. András fia, Bonaventúra (III.) András, aki 1534-től a család feje (elhunyt 1566-ban), következetesen kitartott a Habsburgok mellett és jelentős szerepet vállalt a később nyírbátoriként közismertté vált egyezmény létrehozásában is. Testvérei: II. Miklós (1551–1585) és II. György (1552–1570) azonban 1557-ben Izabella oldalára pártoltak. Ennek a családon belüli szakadásnak a birtokviszonyokat érintő részletei még nem ismertek, mindenesetre Bátor és Ecsed Bonaventúra András kezén maradt. II. Miklós 1561-ben visszatért a Habsburg oldalra, de II. György a reformáció híve lett és egész életét a család többi tagjától távol élte le.²⁴

A családi ügyek intézésében II. András (1490–1532) szerepét veszi át Bonaventúra (III.) András (1534–1566), aki a tárnokmesteri és országbírói tisztséget is viselte, 1552-ben pedig erdélyi vajda volt. Később, az 1560-as években egyre inkább II. Miklós került a család élére: tudjuk, hogy 1564-ben ő védelmezi az ecsedi várat János Zsigmond csapataival szemben. Nyírbátort és környékét csak az 1550-es évek végétől fenyegette

22 WERTNER 1900. 12–13., KUBINYI 1991. 215–216., TÓTH 2009. 14–31.

23 NAGY 1857–1868. I. 229. I. György (1490–1526) a mohácsi ütközetben veszítette életét.

24 NAGY 1857–1868. I. 230–231., SZALONTAI 1984. 27–33., BÁRSONY 1998. 49–53., DANKÓ 1998. 35–38. Az ecsedi Bátoriaknak a reformációban játszott szerepéhez l.: BARÁTH 2008.

3. kép Az „első fal” fényképe 1953-ból
(Báthori István Múzeum Adattára)

közvetlen háborús veszély a Habsburg Ferdinánd és Izabella, majd 1559. után János Zsigmond között kibontakozó ellenségeskedés során. Valószínűleg ezekben az időkben végezték Bátorban az első erődítési munkálatokat is, ezek azonban nem bizonyultak kielégítőnek. A település 1562-ben, 1564-ben és 1565-ben is elesett, ezen ostromok során a rezidencia épülete súlyos károkat szenvedhetett.²⁵

Mindezek után a családi székhely – elsősorban biztonsági okokból – az ecsedi várba került áthelyezésre. II. Miklós halálát követően az ecsedi Bátori család utolsó férfitagja, V. István (II. György fia) 1605-ben fiú utód nélkül hunyt el, ezzel kihalt az ecsedi ág, majd 1613-ban Bátori Gábor fejedelem meg-

gyilkolásával a teljes familia is. Bátor virágzása az ecsedi ág életével fonódott össze. Bár a település jogait a fejedelmi pártfogásnak köszönhetően 1660-ig megőrizte, de azután helyzete rohamosan romlott, régi jelentőségét elveszítette.²⁶

A Bátori család kihalása utáni időszakban a korábbi rezidencia több forrásban is felbukkan. Mint említettem, az épületegyüttes több ostromot is átélt az 1560-as években, majd amikor a 17. század elején hallunk róla, nagyrészt már csak rom, valószínűleg csak az északi épületének maradtak jelentősebb felszínen álló falai (2. kép). 1613-as összeírásban a következő olvasható: „*Vagion oth egy el Puztult Vduarházi*”.²⁷ Az ecsedi uradalom 1614-es urbáriumában Bátornál egy „*Curia nobilitaris deserta una*” szerepel.²⁸ Az 1648-as urbáriumban: „*Urunk pusztá curiája: I*”.²⁹ Az 1680-as összeírásban: „*Itt egy pusztá földesúri udvarház*”.³⁰ Az 1704-es³¹ és 1713-as³² leírásokból kiderül, hogy a 18. század elejére az északi épületnek is csak két földszinti szobáját lehetett használni, a nyugati már lakhatatlan állapotban volt. Bár a boltozat egy része még állt, az eredeti tetőzet és az emeletek is elpusztultak. 1736-ban Bethlen Ádámnak a vármegyéhez írott panaszja alapján az udvarház még lakott lehetett,³³ de nem sokkal ez után, a 18. század közepén magtárrá alakítják át. Ezzel összefüggésben az egykori rezidencia területét a 17. századtól valószínűleg teljes egészében gazdasági célokra használták fel.³⁴

Láthatjuk tehát, hogy a régészeti kutatások által érintett épületre nagyon kevés közvetlen írásos adat vonatkozik, építési ideje is bizonytalan. Mint áttekintéséből kiderült,

25 SZALONTAI 1984. 27–33., ENTZ 1986–1987. II. 133. és BÁRSONY 1998. 49–53.

26 BALOGH 1983. 7–8., SZALONTAI 1984. 27–33., és JENEI 1986. 96–97., BÁRSONY 1998. 50–57.

27 MOL Urbaria et Conscriptiones, fasc. 152. no. 6.

28 MAKSAI 1959. 809.

29 GÉRESI 1882–1897. IV. 141.

30 MOL Urbaria et Conscriptiones, fasc. 101. no. 53.

31 MOL Károlyi család levéltára, Lad. 46 b. no. 39.

32 MOL Károlyi család levéltára, Lad. 46. no. 17.

33 Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, fasc. 37. no. 186.

34 ENTZ–SZALONTAI 1959. 52–53., SZALONTAI 1984. 33.

Nyírbátor a 13. század harmadik harmadától családi székhelyként funkcionált, ezért birtokosai minden bizonnyal már a 14. században rendelkeztek a településen reprezentatív és lakásra alkalmas épületekkel. A *domus* hivatkozás alapján szinte biztosnak tűnik a forrásokból, hogy egy erődítés nélküli, elsősorban reprezentatív funkciókat ellátó rezidenciáról lehetett szó, melyet csak a 16. század közepén láttak el hevenyészett erődítésekkel. Fennállási idejének felső határa a fentiek alapján a 17. század elejéig tehető.

3. Az 1953–1971 közötti ásatások menete és a felszínre került jelenségek

A dolgozatom tárgyát képező területen az első régészeti megfigyeléseket 1953-ban végezték, amikor a tervezett óvónőképző³⁵ építését előkészítő földmunkálatok során falakra bukkantak. A debreceni múzeumot Szalontai Barnabás, a helyi általános iskola rajztanára értesítette. Szeptember 3-án érkezett a helyszínre Mérey Kádár Ervin és Balogh István, akik megállapították, hogy egy 16. századi falrészről van szó és további kutatásokat javasoltak. Ez azonban csak azután következett be, hogy Szalontai ismételten hívta a múzeumot a falak veszélyeztetettsége miatt. Ezt követően szeptember 14–16-án folytatta a leletmentő ásatást Mérey, aki ezen rövid idő alatt számunkra alapvető fontosságú megállapításokat tett.³⁶

Mérey három falszakasz feltárása mellett egy vázlatrajzot is készített a helyszínről.³⁷ A kastély egykori épületegyütteséből ekkor már csak a magtárrá átalakított északi szárny állt, a terület nyugati részét pedig az újkori eredetű szülőotthon³⁸ foglalta el (2. kép). Mérey térképén a magtárpépület már a „vármadaradvány” megjelölést kapta, ebből következően felismerte a maradványok és az egykori Batori rezidencia azonosságát. Bizonyára éppen azért igyekezett a felszínre került falrészleteket egy nagyobb léptékű rajzon ábrázolni, hogy az egykori épületegyüttes kiterjedéséről képet alkothasson. Az említett szülőotthon utolsó bővítése 1948-ban történt, és bár semmilyen megfigyelés nem maradt ránk, könnyen lehet, hogy többen emlékeztek még az akkor előkerült falakra és leletekre.

Az említett, elsőként felfedezett falmaradvány (3. kép) egy észak-déli irányú falszakasz volt, mely 95–100 cm mélyen került elő. A fal 0,9–1 méter szélesnek és 0,6–0,7 méter magasnak bizonyult, de csak 4,4 méter hosszban volt megfogható. Egyik oldalán beásás pusztította el, másik végének záródásáról nincsen információnk. Felette egy 15–20 cm-es égett, faszenes réteg, majd egy 20 cm-es téglalapozás volt megfigyelhető. Emellett egy másik kelet-nyugati irányú, 70 cm széles téglasort is találtak a szelvény déli részében. Mindezek alapján az épület leégése után – melyet Mérey a 16. századra tett – két ráépítkezés is történt ezen a területen.

A másodikként előbukkant falrészt egy meszes gödör ásása során észlelték. További kutatással kiderült, hogy egy építmény északnyugati sarokrészéről van szó, és sikerült megtalálni az ettől keletre fekvő másik sarkot is, melyek így együtt egy, az északi oldalán 6,4 méter széles épületet adtak ki. A fal itt 1,5 méter magasnak bizonyult, északi részén 1, keleti és nyugati részén pedig 1,15 méter szélesnek. Akárcsak az első falazat esetében, itt is habarccsal kötött téglafalról volt szó, melyet a döngölt altalajra építettek. Mérey nyírbátori tartózkodása alatt kibontott még egy harmadik falat is, ez azonban korban

35 A tervek későbbi módosulása után végül az épület gimnáziumnak adott otthont.

36 Báthori István Múzeum Adattára, ltsz.: 46-71/1. és 46-71/2–46-71/3.

37 Báthori István Múzeum Adattára, ltsz.: 46-71/4.

38 VIRAGOS 2006c. 249.

4. kép A gimnázium építésekor elbontott falak egyike, 1955 (Báthori István Múzeum Adattára)

nem illeszkedett az előzőekhez és a rezidencia területén kívülre esett.

A helyszínről készített vázlatrajz segítségével az első falszakasz térképre illeszthető: az a szülőthontól délre, a későbbi gimnázium épülete alá esett (22. kép). Fekvése a teljes épületegyüttes értelmezése szempontjából különösen fontos, ezért később részletes elemzésére is sor kerül. A második fal esetében még könnyebb a helyzet, mivel évekkel később itt kezdik majd meg a déli szárny feltárását, helye biztosnak tekinthető. Mérey vizsgálataiból mindenesetre egyértelműen világossá vált, hogy jelentős világi épületegyüttes fekszik a föld alatt, ezért az alapos régészeti feltárás igen fontos lett volna, hiszen a tervezett építkezéshez szükséges földmunkák a terület délnyugati és déli részét is érintették.

Végül az alapfalak építése csak 1955. január 6. és február 15. között zajlott le,³⁹ régész jelenléte nélkül (4. kép). Szalontai Barnabás értesítette ugyan a nyíregyházi múzeumot, de mire Csallány Dezső a helyszínre ért, a munkák már telje-

sen befejeződtek, így ő semmiféle megfigyelést nem tudott már tenni. Minden bizonynyal Szalontai kérésére az „építkezés vezetősége” készített egy vázlatot az építkezés során földben talált (és elbontott) falakról, ez azonban számunkra csak kevés segítséget jelent.⁴⁰ Az „U” alakú gimnázium északi szárnya tehát ráépült a rezidencia épületegyüttesének délnyugati részére, e területről így semmiféle információval sem rendelkezünk, leszámítva az említett rajzot, melyről azonban – minden hiányossága ellenére – szerencsére több megfigyelés is leolvasható. A levont következtetéseket ugyanakkor megfelelő óvatossággal kell kezelni, mivel a rajz nem léptékhelyes, csak a falak méretadatait tartalmazza, ráadásul nem szakember készítette. Megjelenik rajta egy észak-déli irányú egyenes falszakasz, mely minden valószínűség szerint, a Mérey által megvizsgált ún. első fallal lehet azonos.

A rajzon az egykori déli épületszárny nyugati, gimnázium alá eső része látható. Ezt két szakaszra lehet bontani: egy keletire és egy nyugatira. A 9. képen három párhuzamos fal („a”, „b” és „d” jelzésekkel ellátva) jelenik meg, melyek északról dél felé haladó sor-

39 Az időbeli csúszás minden bizonnyal összefügg a tervek megváltozásával, ugyanis ekkor már gimnázium építéséről van szó.

40 Báthori István Múzeum Adattára, ltsz.: 47-71/1; a rajz a 47-71/3. ltsz.alatt.

rendben 0,7; 1,2 és 1,2 méter szélesek. Ezek az adatok nagyjából meg-egyeznek a későbbi, 1958–1961-es kutatások eredményeivel, melyek során a déli szárnynak a gimnáziumtól keletre eső részét hozták napvilágra. A 9. képen azonban jól megfigyelhető a több mint egy méteres eltérés az 1955. évi és 1958–1961-es megfigyelések között.⁴¹ A falak vastagsága alapján mindenesetre egy nyugat-kelet irányú, nagyjából 6,4 méter széles épületről van szó, melyhez egy három méter széles, vékonyabb falakkal épített északi rész csatlakozik. A rajzon a szóban forgó keleti szakasz hat méter hosszú és egy 1,15 méter széles, észak-dél irányú fallal zárul le.

A nyugati szakaszban a három párhuzamos, nyugat-keleti fal közül csak a középső folytatódik nyugati irányban (a 9. képen „b” fal). Egy újabb, ezzel párhuzamos fal jelenik meg, attól két méterre délre (a 9. képen „d” fal). Ebből az utóbbi (1,5 méter vastag) falból déli irányban három pillérszerű, változatos vastagságú (1; 1,2 és 1,3 méter) falszakasz nyúlik ki. Ezek mind három méter hosszúak, így az épület déli irányban ugyanannyira terjed ki mint az ettől keletre eső részekén.

A fenti olvasat gyenge pontja, hogy a középső nyugat-keleti fal (a 9. képen „b” fal) a rajzon csak egy viszonylag rövid szakaszon jelenik meg, feltételezhetően a tőle keletre eső részekén a munkások nem észlelték. További kérdéses pont a déli épület tényleges nyugati lezáródása. A rajzon ugyanis ez semmilyen formában nem jelenik meg, illetve itt két rövid, de értelmezhetetlen fal is felbukkan.

A tervszerű ásatásokat 1958 nyarán kezdték meg Csallány Dezső és az időközben létrehozott nyírbátori múzeum igazgatójának kinevezett Szalontai Barnabás felügyelete alatt. A munkálatok azonban ekkor is súlyos szakmai hiányosságokkal folytak. Kovalovszki Júlia 1960. augusztus elején egy hetet töltött Nyírbátorban, az általa elkészített jelentés alapján alkothatunk képet az alkalmazott módszerekről és a felmerült problémákról.⁴² A szelvényekről és a feltárt területről nem készült pontos, méréseken alapuló alaprajz, csupán korlátozott mértékben hasznosítható vázlatok. Egyáltalán nem készültek

5. kép A „déli főfal” fényképe keleti irányból
(Báthori István Múzeum Adattára)

41 Míg a 9. kép híven adja vissza a naplókban és vázlatokon szereplő adatokat, addig a többi képen ezek már értelmezve, összefüggő falvonulatként jelennek meg (2., 22. és 23. kép).

42 Báthori István Múzeum Adattára, Kovalovszki Júlia jelentése.

6. kép A „2. szoba” délnyugati irányból (Báthori István Múzeum Adattára)

metszetrajzok, sőt a rétegek megfigyelésére semmiféle kísérlet sem történt. Nem fordítottak kellő figyelmet a járó- és padlószintek meghatározására, lényegében mindenhol ezek alá ástak. Nagy hiányosság volt még ezek mellett, hogy nem készült el a rezidencia környékének szintvonalas felmérése sem. Mivel az 1960-as években végzett földmunkálatokkal teljesen átalakultak a terepviszonyok, ma már semmiféle lehetőség nincs az 1950-es években fennállt állapotok rekonstruálására. Csak annyit tudunk, hogy az épületegyüttes egy „U” alakú kiemelkedésen foglalt helyet, melyet észak, nyugat és dél felől mélyedések is határoltak.

Az említett jelentésből kiderül továbbá, hogy az ásatások régész jelenléte nélkül folytak, a dokumentáció színvonala végeredményben rendkívül alacsony, jellemző, hogy a mutatkozó jelenségek közötti összefüggéseket sem próbálták meg felderíteni. Kovalovszki számára nyilvánvaló volt, hogy a napvilágra hozott falak nem egykorúak, azok valószínűleg több építési szakaszhoz tartoznak, azonban e falak csatlakozása, egymáshoz való viszonyuk nem volt kellően feltárva és dokumentálva. Számunkra tehát lényegében csak az ásatási naplók állnak rendelkezésre, továbbá a vázlatrajzok és néhány fényképfelvétel. Így sajnos a ma már újra föld alá került falak pontos helyzetét és egymáshoz való időbeni viszonyukat sem tudjuk meghatározni.

Nyírbátori tartózkodása alatt Kovalovszki figyelmét sem kerülte el, hogy itt valószínűleg egy olyan épületegyüttesről van szó, melynek részét alkothatta a még álló magtár-épület is. Megállapította, hogy a dongaboltozatos pince középkori eredetű, javaslatára átvágták az annak két helyisége közötti szintkülönbségből eredő földfeltöltést, itt előkerült a középkori küszöb és a magasabban fekvő helyiség téglapadlója is. Mivel a nyugati, nagyobb tér boltozata a keleti, kisebb szoba észak–déli irányú boltozatával szemben kelet–nyugati irányú volt, feltételezte, hogy a déli fal ezen a részen csak utólagos lezárás

7. kép A „2. szoba” fényképe északkeleti irányból (Báthori István Múzeum Adattára)

és itt valójában egy saroképületről van szó. A kérdés további vizsgálatát később Magyar Kálmán folytatta.

Az 1958-tól 1961-ig végzett ásatások előrehaladását elsősorban Szalontai Barnabás rajzának segítségével követhetjük nyomon,⁴³ ugyanennek segítségével határozhatjuk meg a kiásott szelvények⁴⁴ elhelyezkedését is. A munkálatokra és a felszínre hozott falazatokra nézve végeredményben négy forrás áll rendelkezésünkre: az ásatási naplók,⁴⁵ két vázlatrajz,⁴⁶ valamint néhány fénykép (5., 6., 7., 8. és 14. kép), melyek közül kiemelkedik egy fotósorozat a feltárások északkeleti részéről. Mindezekkel összevethető információt hordoz az 1960-as években készített, a visszatemetett falak futását követő – ma is látható – betoncsíkokból kirakott rekonstrukció (21. kép).

Ez utóbbi források értelmezéséhez Csallány Dezső jelentéseit és Magyar Kálmán tanulmányait hívhatjuk még segítségül.⁴⁷ Ezeknek a részletessége azonban általában nem elegendő a problematikus kérdések megoldására, így a következőkben elsősorban az eredeti dokumentációkra fogunk támaszkodni.

A kutatásokat a már említett, 1953-ban előkerült ún. második falnál kezdték meg, továbbá a gimnázium falánál, ahol az 1955. évi vázlat alapján a déli főfalat sejtették

43 Báthori István Múzeum Adattára, ltsz.: 48-71/19.

44 Az ásatások leírásánál következetesen az adott kutatók szóhasználatát vettük át: az 1958–1961-es időszakban „szelvények”, az 1969–71-es feltárásoknál „árkok” (hosszan elnyúló alaprajzú szondák) és „blokkok” (inkább négyzetes alaprajzú szondák) szerepelnek.

45 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1958, 1959, 1961 (ltsz.: 48-71, 49-71, 50-71).

46 Báthori István Múzeum Adattára, ltsz.: 50-71/9 és OMOVH 05146 (a volt Országos Műemléki Hivatal, ma Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Adattára).

47 CSALLÁNY 1959, CSALLÁNY 1960, CSALLÁNY 1962a és CSALLÁNY 1962b, MAGYAR 1974, MAGYAR 1975a és MAGYAR 1975b.

8. kép A déli épületszárny loggiájáról lezuhant egyik baluszteroszto
(Báthori István Múzeum Adattára)

(9. kép).⁴⁸ Ez utóbbi helyen a szelvényeket arab számmal jelölve (1–6. szelvények), 30 méter hosszan tárták fel az általában 120 cm széles déli falat (5. kép, az előtérben a „2. szoba” nyugati fala, a háttérben a gimnázium épülete látható). A gimnázium falától 2,65 méterre egy pinceablak faragott kökeretének részletét találták meg, valamint egy induló dongaboltozat első tégláit észlelték jórészt a fal teljes szakaszán – kivéve a 10 és 15 méter közötti részt. A téglák a boltozat ívére merőlegesen álltak. Mindezekből nyilvánvalóvá vált, hogy nem az épületet körbeölelő külső falról, hanem egy déli épület faláról, illetve pincéjéről van szó.

Ennek az épületnek a jobb megismerésére nyitották a 7. szelvényt – melyet 1. szobának is neveztek – a gimnázium falától számított 11 és 17 méter között. A szelvény északi irányú kiterjedését nem ismerjük. A napló szerint 65–80 cm mélyen a föld „erősen égett elplanírozott hamus humusz, sok faszén darabkával.” Ez alatt 165 cm mélységig nagy mennyiségű „kályhacsempe” – a leltárkönyvek alapján valójában kályhaszem – került elő a szelvény egész területéről „teljesen egységes, átégett téglatörmelékes, vörös színű, elmállott paticsokból, agyagos homokból álló égett rétegben szétszórva.” 165 és 205 cm között pedig a talaj „apró téglatörmelékekből, közéje behullt égett földből, homokból, téglaporból áll és planírozás nyomait mutatja.”⁴⁹ A szelvény délnyugati sarkában előkerült a beomlott boltozat egy darabja 205 cm mélységben, ennek kiszedése során mélyítettek „egészen 350 cm mélységig, ahol minden padlószint megtalálása nélkül előbukkant az érintetlen, sárga homokból álló altalaj.”⁵⁰ A fentiekből kiderült tehát, hogy a munka során egy legalább 30 méter hosszú, alapincézett, tűzvészben elpusztult épület déli falát tárták fel.

48 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1958 (Itsz.: 48-71/1–48-71/18) és a Báthori István Múzeum Adattára, Itsz.: 47-71/3. alatti rajz.

49 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1958 (Itsz.: 48-71/1–48-71/18): augusztus 4.

50 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1958 (Itsz.: 48-71/1–48-71/18): augusztus 6.

Az ásatás másik helyszínén, a Mérey Kádár Ervin által kibontott északkeleti saroknál is elindult a kutatás 1958-ban, itt a szelvényeket római számokkal jelölték meg (I–VII. szelvények). Az általában 105–110 cm széles falak 45–50 cm mélyen kerültek elő, 110 és 120 cm között pedig egy erősen átégett réteget figyeltek meg. A déli falnál már tapasztalt módon itt is a falakat követték végig, melyek egy „U” alakú jelenséget adtak ki – ezt a későbbiekben „2. szobának” is nevezték. A VI. szelvényben, a keleti falat követve, az északkeleti saroktól számított 10,5 méternél a fal megszűnt és „50 cm-el nyugat felé eltolódva újabb fal indul,” azonban annak vonala a korábbtól eltérően enyhén nyugat felé tartott. Ez az utóbbi falszakasz szélességében is eltért a korábbiaktól, csak 85 cm-t tett ki.⁵¹ Nagyjából ugyanennél a pontnál, az északkeleti saroktól számított 10,3–10,8 méter között egy fal indult ki nyugati irányban és csatlakozott be a nyugati falszakaszba (a 9. képen a VIII. szelvényben futó kelet-nyugati irányú falról van szó). Ezen a részen a napló szerint: a fal „hirtelen megszűnik,” azt a 45–50 cm-es keresztfal „lerakásakor erőszakkal metszették le,” azaz egy másik építési szakaszhoz tartozhat.⁵²

Az utoljára említett fal feltárásával végeredményben egy 6,4×10,8 m-es építmény – a „2. szoba” – bontakozott ki. Ennek és az alapincézett, kelet-nyugati tengelyű épület kapcsolatának a felderítésére nyitották a X. szelvényt, ahol azonban semmilyen falat sem sikerült megfogniuk.⁵³ A „2. szoba” kutatásai során négy nyílást is azonosítottak, az első esetben „az északi falban [ez a fal a II. szelvényben húzódik, lásd 9. kép – a szóban forgó beugrás a képen nem szerepel] a saroktól számított 30–130 cm között 40 cm mélységű, kissé ívelt vonalú 1 méter mélységig tartó fülkeszerű bemélyedést” bontottak ki.⁵⁴ Majd szintén ugyanezen a szakaszon 2,55 méternél „fülkeszerű bemélyedés fenéke 105 cm mély, befelé a belső mélysége 40 cm széles,” mely az északi oldalon 225, a déli oldalon 125 cm széles (9. kép II. szelvény). Ezen a helyen három faragott homokkő darab feküdt, ami a napló szerint küszöbként értelmezhető.⁵⁵ A nyugati falszakaszon is találtak egy nyílást faragott, küszöbként szolgáló homokkővel (a 9. képen a VI. és VII. szelvény találkozásánál). Ennek a szélessége a küszöbnél 1,35 méter, a keleti oldalon 2 méter volt.⁵⁶ A negyedik nyílás a déli keresztfalon bukkant fel (a 9. képen a VIII. szelvényben látható), a délkeleti saroktól számított 215 cm-re. Méreteit nem ismerjük, de itt is találtak egy küszöbként értelmezett homokkövet, ezúttal csak töredékekben.⁵⁷

A harmadik küszöbnél (9. kép VI. és VII. szelvény) azzal egyértelműen kapcsolatban lévő téglákat tártak fel, melyek nyugati irányban húzódtak. Ugyanez megismétlődött a negyedik nyílásnál is (9. kép VIII. szelvény), ahol majdnem a keresztfal egész hosszában téglasor indult déli irányban. Mindezek alapján a nyílások minden bizonnyal ajtókként értelmezhetőek, melyekhez téglapadló csatlakozott.

A két, korábban már említésre került vázlatrajz a déli épületszárny most tárgyalt keleti részét ábrázolja. A korábbi állapotot mutató rajz⁵⁸ valószínűleg 1960-ban készülhetett. Különös módon azonban sem a „déli főfal”, sem a „2. szoba” északi fala nem láthatóak rajta, sőt úgy tűnik mintha a „2. szoba” keleti fala nem is lenne lezárva és még továbbfutna északi irányban. A „2. szoba” délkeleti sarkában felbukkan egy jelenség, ami az

51 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1958 (Itsz.: 48-71/1–48-71/18): július 23.

52 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1958 (Itsz.: 48-71/1–48-71/18): július 29.

53 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1958 (Itsz.: 48-71/1–48-71/18): július 21.

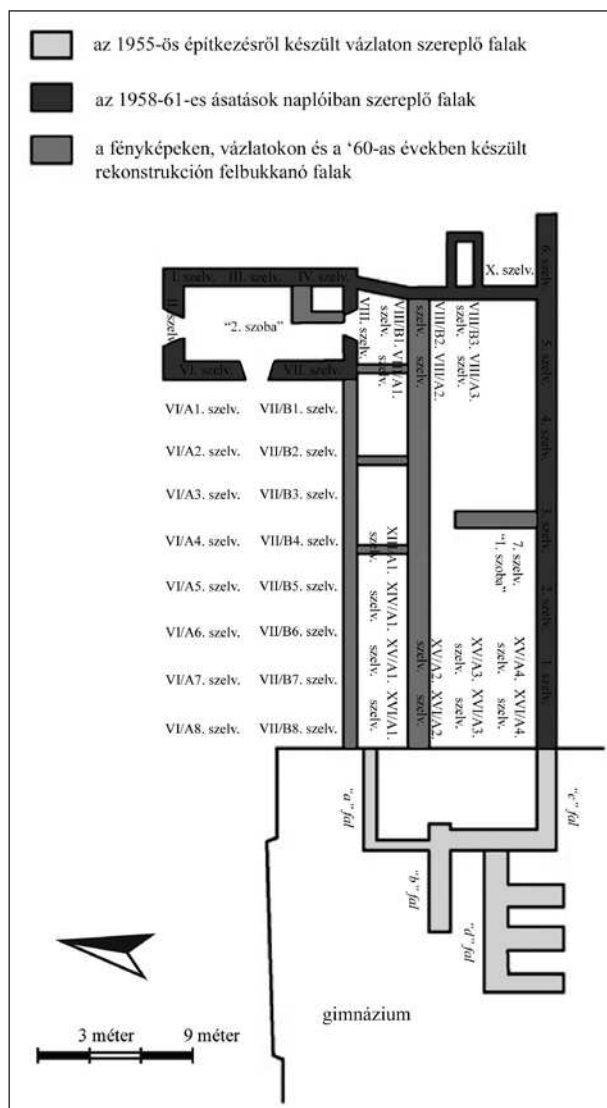
54 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1958 (Itsz.: 48-71/1–48-71/18): július 18.

55 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1958 (Itsz.: 48-71/1–48-71/18): július 19. és július 23.

56 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1958 (Itsz.: 48-71/1–48-71/18): július 28.

57 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1958 (Itsz.: 48-71/1–48-71/18): július 29.

58 Báthori István Múzeum Adattára, Itsz.: 50–71/9.

9. kép A déli épületszárny alaprajza az 1958–1961-es ásatási szelvények hozzávetőleges helyzetével

már rosszabb állapotban láthatta és ezért értelmezte azokat helytelenül. A negyedik, déli nyílás (9. kép VIII. szelvény) a képeken egyáltalán nem vehető ki, csupán egy a falra helyezett faragott kő jelzi a helyét (6. kép). Ezzel ellentétben a nyugati ajtónyílás (9. kép a VI. és VII. szelvény találkozásánál) egyértelműen megjelenik és jól láthatóak a hozzá kapcsolódó téglák is (6. kép). A fényképek egyikén ezen ajtó mellett a földre lerakott téglák sorakoznak, azonban jóval a küszöb alapján feltételezhető járószint alatt. Abban az esetben, ha

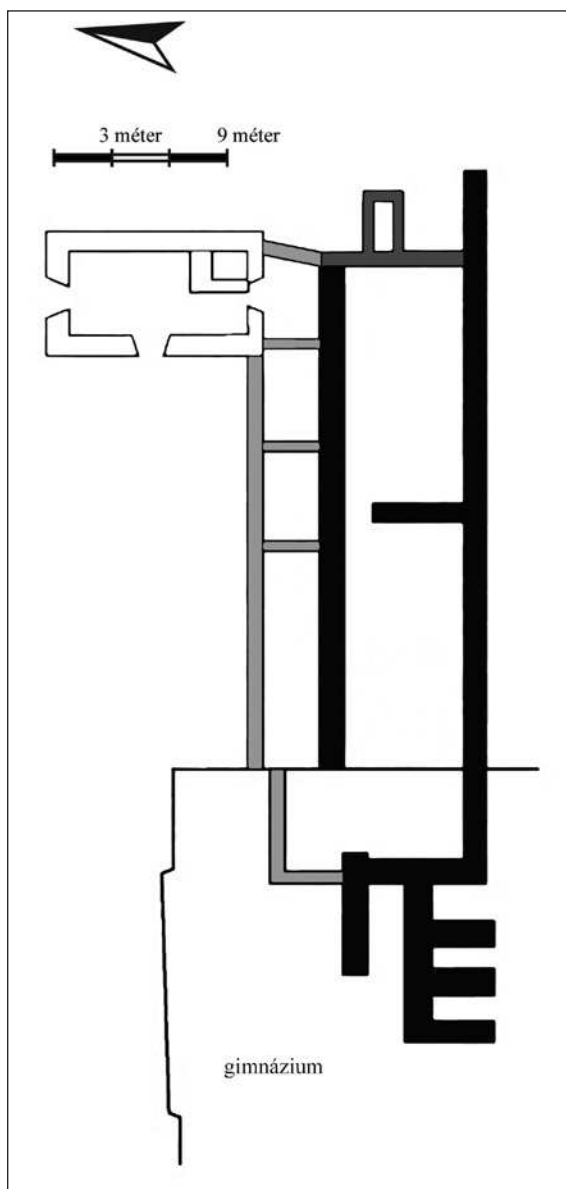
ásatási naplókban nem szerepelt. Alakja négyszögletes, mérete: $2 \times 2,5$ m, $0,5$ m széles falakkal épült. A másik vázlat⁵⁹ – a rajta lévő felirat alapján – 1963-ból származik. Itt az utóbbi helyen egy téglalap alakú, északnyugati részén kiugrással tagolt, $4,6 \times 2,8$ m-es alaprajzú építmény látható. Ez a déli épületszárny ma is meglévő, betoncsikokból kirakott rekonstrukcióján (21. kép) négyzetes alaprajzzal jelenik meg, de itt az északi falvonulat valamivel vastagabb a nyugatinál.

A fentiekkel összevethető információkkal szolgál egy fényképsorozat, mely a „2. szobáról” készült. Jól megfigyelhető rajta a délkeleti sarokban a négyzetes építmény (6. kép). A jelenség – már mennyire megállapítható – inkább a $2 \times 2,5$ m-es mérettartományba tartozhat. A 6. képet vizsgálva felfedezhető az északnyugati saroknál a már fent említett északi irányú kiugrás is. A 7. kép alapján azonban inkább úgy tűnik, hogy az utóbbi a fal kiromlásával keletkezett, s valójában arról van szó, hogy az északi fal nyugati szakasza jobb megtartású volt a többi részhez képest. Az 1963. évi vázlat rajzolója a négy évvel azelőtt kibontott falszakaszt

nem utólag, a fénykép készítésének idejére, mintegy szemléltetés céljából „építették vissza” ezeket, akkor két különböző járószinről lehet szó.

A második, azaz északi ajtónyílás (9. kép II. szelvény) esetében a küszöb mögött – ez a nyílás belső szélénél helyezkedik el – egy, a belső tér felé kiugró falazás jelenik meg, mintha az ajtót utólag elzárták volna (6. és 7. kép). Közvetlenül mellette, az északkeleti sarkon jól látható az első „nyílás”, mely Mérey rajzán is szerepelt. Valójában egy bemélyedésről van szó, melyről sajnos már nem dönthető el hogy épített jelenségről, vagy csupán pusztulásról van-e szó. A „2. szobától” délkeletre egy négyzetes, néhol méteres felmenő falakkal rendelkező épület bukkan fel a fényképek háttérben (6. kép). Amennyire a képen kivehető, a többi középkori fallal azonos az alapozásának a mélysége és tégláinak mérete is, azonban mégsem szerepel semmiféle más dokumentációban, így mibenlétét számunkra teljes homály fedí.

1959-ben a tervásatás tovább folytatódott. A munkák nagy részét a „2. szobától” nyugatra eső területek átvizsgálása tette ki. A szelvények elnevezése a következőképpen alakult: a VI-al párhuzamosan futók a VI/A.1, .2, .3, stb.; a VII-el párhuzamosak a VII/B.1, .2, .3, stb. megjelölést kapták (9. kép). Ebből következően, lényegében „végigszondázták” a „2. szoba” és a gimnázium közötti terület keleti részét. Itt végül egyetlen falat sem találtak, ebből az ásatók azt a következtetést vonták le, hogy a déli épület L alakú volt.⁶⁰

10. kép A déli épületszárny alaprajza.
A különböző árnyalatok
az eltérő falvastagságú részeket mutatják,
s egyúttal a feltételezhető időbeni elválásokat is

60 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1959 (ltsz.: 49-71/1–49-71/11.).

Ami a számunkra ismert részleteket illeti, a VI/A.2 szelvényben „*hamus talajrétegben téglapadlóra fektetett, dőlt helyzetben észak-déli irányban a VI. szelv. faltól mintegy 232 cm-re, a jelenleg meglévő gesztenyefától mintegy 261 cm-re egy termésköböl faragott (reneszánsz) balusztér*” találtak (8. kép).⁶¹ A második és a harmadik baluszterosztó a VII/B.2 szelvényből került elő, az előbbi a 3. ajtónyílás (9. kép VI. és VII. szelvény) északi szélétől 215 cm-re, az utóbbi ugyanattól a ponttól valamivel délebbre.⁶² Ezek alapján bizonyos, hogy mindhárom kőfaragvány az „L” alakú épület előreugró részének nyugati falától 2-2,5 méter távolságban feküdt, azon a téglapadlón, melyet már a 3. küszöbnél (9. kép VI. és VII. szelvény) is megfigyelték.

Mivel tehát az utóbb említett területen falakra nem sikerült bukkanni, az ásatók több helyen is újabb szelvényeket nyitottak: így az északkeleti sarok, valamint a keleti falak mellett, de kutatásuk csak egy helyen hozott eredményt. A X. szelvény bővítésében tapasztaltak a következő rejtélyes megfogalmazásban kerültek lejegyzésre: „*170 cm mélységben az egyik ismert, keleti irányban húzódó (50 cm széles) fal 300 cm-re nyúlik ki az említett irányban, amikor is déli irányba megy át, s a keleti-nyugat irányban húzódó s eddig ismert bejárat alapfallal egy 250×150 cm kis szobát képez.*” Az elsőként említett fél méter széles falat látszólag a VIII. szelvényben talált fallal lehet azonosítani, de vajon mi lehet az „ismert bejárat alapfal”? Az sem világos, hogy ha valóban az épület előreugró részéhez csatlakozott a jelenség, akkor miért a X. szelvény bővítésében találták meg.

Mindkét, rendelkezésünkre álló vázlatrajzon felbukkan egy 3×2,5 (az 1963-as rajzon) vagy 2,8×2,3 méteres (az 1960-as rajzon), négyszögletes, a keleti falhoz csatlakozó építmény. Ugyanez a jelenség felfedezhető a betoncsikokból kirakott rekonstrukcióban (21. kép), a fényképeken azonban a kérdéses részek még a föld alatt vannak. Összességében a naplókban említett „szoba” nagy bizonyossággal a fenti téglalap alaprajzú épületrésznek feleltethető meg, a méretadatokból kiindulva, továbbá annak alapján, hogy annak valóban a X. szelvény bővítésébe kellett előkerülnie.

A X. szelvény bővítése során a kutatók egy ferde állású téglasor alapján megállapították, hogy a 1–6. szelvényekben megfigyelt boltozott pincehelyiség még itt is megfogható volt. A falak által közrezárt térben talált két faragott kőlépcső töredéke (80×24 és 50×20×14 cm) alapján úgy vélték, hogy annak a loggiának a feljáróját találták meg, amelyről a baluszterosztók is származtak.⁶³

Ez az a pont ameddig meglehetősen pontossággal nyomon lehet követni a munkálatok menetét. Az 1960-as évből azonban nem ismert ásatási napló, annak ellenére, hogy a már említett, Kovalovszki Júlia által írt jelentésből nyilvánvalóan következik, hogy abban az évben is folytatták az ásatást. Lehetséges, éppen ennek a negatív hangvételű jelentésnek a hatására dönthettek úgy a feltárás vezetői, nem adnak le dokumentációt. Mivel Magyar Kálmán 1973-ban elkészült doktori disszertációjában sem esik szó az 1960-as évről,⁶⁴ biztosak lehetünk benne, a napló valóban nem készült el, vagy ha mégis, akkor nem élte túl már a következő évtizedet sem.

Az 1961. évi ásatási napló is egészen más jellegű, mint az eddigiek.⁶⁵ Csak pár szavas bejegyzések tudósítanak bennünket naponta arról, hogy semmi érdemleges nem került elő. A szűkszavúság miatt a szelvények helyzetének a meghatározása is gondot okozna,

61 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1959 (Itsz.: 49-71/1–49-71/11.): július 16.

62 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1959 (Itsz.: 49-71/1–49-71/11.): július 17. és 18.

63 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1959 (Itsz.: 49-71/1–49-71/11.): július 31. és augusztus 4.

64 MAGYAR 1973. 43–44.

65 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1961 (Itsz.: 50-71/1–50-71/6.).

ha nem maradt volna fent a korábban már említett vázlat, melyen azok be vannak jelölve.⁶⁶ A napló alapján az 1961. évben a „2. szoba” és a gimnázium közötti szakasz nyugati felét ásták fel (VI/a4–VI/a8, VII/b4–VII/b8 szelvények), továbbá az ettől délre eső sávot (IX/a1–XVI/a1), valamint a 7. szelvénytől nyugatra fekvő területet (XV/a2–XV/a4, XVI/a2–XVI/a4). A naplóból sajnos semmilyen további konkrétum nem derül ki, pedig a már említett vázlatokat figyelembe véve ekkor a déli épületszárny udvarra néző részének, két, a déli „főfallal” (azaz az 1–6. szelvényekben kibontott fallal) párhuzamos falnak is napvilágra kellett bukkannia. Több helyen is történik azonban utalás „*régi falvonulatra*,” „*feltárt falak folytatására*.”⁶⁷ Ez alapján logikusan adódik a feltételezés, hogy a vázlatrajzokon szereplő és a helyszínen ma is látható rekonstrukcióban is megjelenített falvonulatokat bontották ki ekkor. Végeredményben azonban ezeknek az ásatási naplókban semmiféle konkrét dokumentációja nem szerepel. Kiemelkedő leletként egy faragott Bátori-címer töredéke ismert a XVI/a3 szelvény területéről (9. kép).⁶⁸ A napló végén zárásként olvashatjuk: „*a nyírbátori Báthori-várkastély alapfalainak [feltárása] – ezen a területen teljes mértékben – befejezést nyert*.”⁶⁹

Az 1960. évi vázlatrajzon jól látható két, nyugati irányba induló fal, melyeknek a bontása láthatóan épp csak megkezdődött. Jól megfigyelhető, hogy az északabbi fal jóval keskenyebb a délebbinél, valamint egy keskeny, észak-déli irányú keresztfal köti össze a kettőt. Az 1963-as rajzon szintén szerepelnek a kérdéses falak, bár sajnos a készítésekor a szélességi adatokat egyáltalán nem vették figyelembe. A szóban forgó két fal között itt két keresztfal indítása jelenik meg, az előzőekben említettől kissé eltérő helyeken. A betoncsikokból kirakott rekonstrukció esetében (21. kép) három ilyen fal is bemutatásra került.

Az 1963-as rajzon és az utóbb említett rekonstrukción (21. kép) is megfigyelhető egy a déli, szélesebb és bizonyosan alapincézett traktusban húzódó keresztfal. Feltűnő azonban, hogy az épületszárny déli falának feltárásakor ez egyáltalán nem került említésre. Nem zárható ki azonban, hogy a már korábban szerepeltetett „1. szobát” éppen ennek a keresztfalnak a megléte alapján határozták meg 1959-ben.

Összefoglalásként megállapítható, hogy az 1958–1961-es években az épületegyüttes déli szárnyának keleti szakaszát tárták fel. Mint láttuk, az eredményeket tekintve nagyon sok bizonytalansággal kell számolni, több épületrész esetében előfordul, hogy alaprajzának formáját és pontos méreteit tekintve akár három, egymástól eltérő variációval is rendelkezünk.

A következő ásatások 1969 és 1971 között Magyar Kálmán vezetése alatt zajlottak (19–20. kép). A munkák menetének végigkövetése elsősorban az ásatási naplók szövegei és Magyar Kálmán 1973-ban elkészült doktori disszertációja alapján lehetséges.⁷⁰ Az utóbbi tartalmaz metszetrajzokat és fényképeket is, ezek nagyrészt megtalálhatóak a Magyar Nemzeti Múzeum számára leadott dokumentációban is.⁷¹ A feltáró hét metszetrajzot az ásatásról illetve annak leletanyagáról megjelent publikációiban is közölt, ahol több esetben az 1953–1971. közötti időszak ásatásairól is összefoglaló értékelést adott.⁷²

66 Báthori István Múzeum Adattára, ltsz.: 48-71/19.

67 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1961 (ltsz.: 50-71/1–50-71/6.): augusztus 3–5., 10.

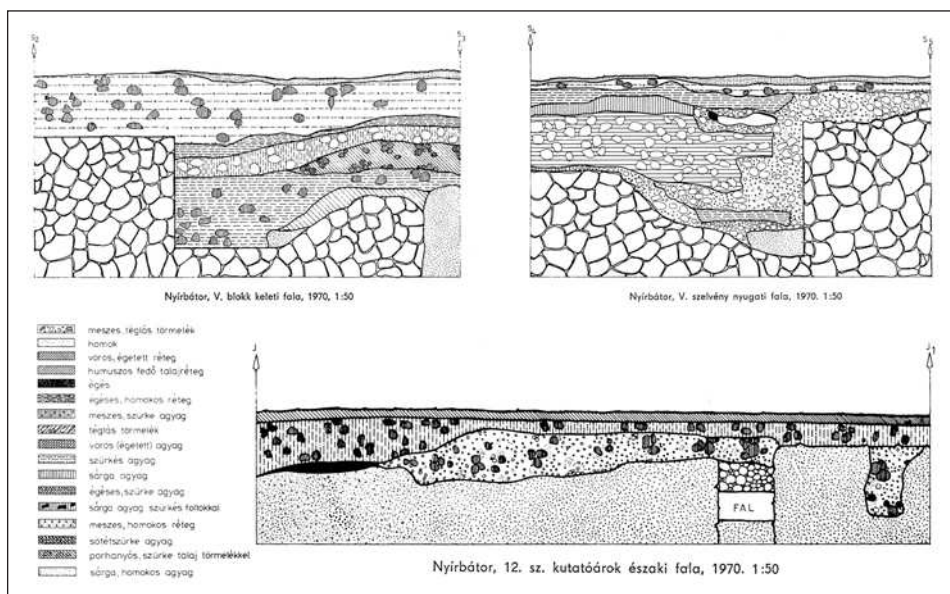
68 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1961 (ltsz.: 50-71/1–50-71/6.): július 29. Fényképét bemutatja: MAGYAR 1974, a könyv hátsó borítóján.

69 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1961 (ltsz.: 50-71/1–50-71/6.): augusztus 12.

70 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1969–71 (ltsz.: 52–71, 9–72.), MAGYAR 1973.

71 Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattár IV. 74/1970 és III. 11/1971.

72 MAGYAR 1974. 17–18., MAGYAR 1975a 119. A közzétett jelentések: MAGYAR 1970 és MAGYAR 1971.

13. kép Metszetrajok az 1970. évi feltárásról (MAGYAR 1974. 17–18.)

tag, homokos feltöltés (11–13. kép); sőt az is, hogy több esetben még ennek elérése előtt is megálltak (12. kép „2. sz. kutatóárok É-i fala” és „II. sz. blokk Ny-i fala”). A továbbiakban az utóbb említett feltárásokra, mint „későbbi kutatásokra” fogok utalni⁷⁴ és csak az 1969–1971-es ásatások hiányosságaira mutatok rá.

Az első évben a magtár északi falának nyugati sarka közelében, az egyik pinceablak előtt nyitották az 1969/I. blokkot. A 10×7 méteres szelvényben erősen törmelékes feltöltést tapasztaltak, a leletanyag elsősorban 17–20. századi volt, csak néhány 16. századra tehető töredéket találtak. A metszetrajzon (11. kép „I. blokk déli metszete”) felbukkanó falvonulatok az ásatási naplóban nem kerültek említésre. Magyar Kálmán megállapítása szerint az altalaj 2,2 méteren jelentkezett, a későbbi kutatások során a középkori rétegek ez alatt a szint alatt mutatkoztak.⁷⁵

Az 1969/I. számú árkot a szülőotthon északi falára merőlegesen jelölték ki, méretei: 24×1 méter. Itt az altalajt 1,2 méter mélyen vélték felfedezni, a későbbi kutatások alapján a középkori rétegek ez alatt húzódtak.⁷⁶ Az 1969/2. árkot a szülőotthon északi falának vonala mentén vették fel. Nagyjából a közepe táján egy 80–100 cm átmérőjű, boltozott, „épített alappal” ellátott kemence bukkant napvilágra, betöltéséből nem hozzá tartozó 15–16. századi kályhacsempék kerültek elő. Ettől nyugatra egy 1,05×1,2 méteres és egy 2,2×1,65 méteres téglafalú épületet találtak (15. kép), mindkettő korát 18. századnak határozták meg.⁷⁷

74 A nyírbátori magtár régészeti dokumentációja 1999, 2001, 2002, 2003, 2005, 2006, Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára: 70.IX/2000., 97.II/2002., 293.XV/2003. és 177.XLV/2005. leltári számok alatt.

75 MAGYAR 1973. 45., Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1969 (Itsz.: 52-71/4–52-71/11): június 17.

76 MAGYAR 1973. 46., Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1969 (Itsz.: 52-71/4–52-71/11): június 18.

77 MAGYAR 1973. 46–47., Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1969 (Itsz.: 52-71/4–52-71/11): június 19–20.

14. kép Az 1969–1970. évi ásátások: „XVIII–XIX. századi gazdasági épület az 1. és 3. kutatóárokban”
(Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattár IV. 74/1970)

got hagytak a földben. Ettől északra mérték ki a 4,5×2 méteres 1969/II. blokkot, de itt csak 19. századi leleteket találtak. A már említett 1969/1. árok északi végében megjelenő téglafalat kutatták az 1969/3. számú árokkal. A kibontakozott „U” alakú, 6×3,5 méteres téglaeépületet az ásató a leletanyag alapján 18. századi szerszámos kamrának határozta meg (14. és 16. kép). Az 1969/4. árok helye bizonytalan. A doktori disszertáció és az ásatási napló szövege alapján az 1969/II. blokkból indult északra, de az 1975-ben, az Archaeológiai Értesítőben megjelent dolgozat rajzain a 2. számú árokban talált szemétdörről indult északi irányba. Mindenesetre „*jelentősebb leletanyag, illetőleg rétegződés nem mutatkozott*” benne.⁸¹

A 18,5×1 méteres 1969/5. számú árkot az 1969/1. és 1969/4. árkokra merőlegesen nyitották meg, ebben „*a homokos altalaj eléréséig jelentősebb leletanyag nem mutatkozott.*”

⁸² A későbbi kutatások alapján itt sem mélyítették le a középkori rétegekig. Összefoglalva

Az 1969/2. számú árokról készült fényképeken az említett kemence a kelet-nyugati futású fal nyugati végéhez csatlakozó félköríves jelenség.⁷⁸ Ettől a ponttól nyugatra felfedezhető a két „téglafalú épület”, ezeket az őket újra kibontó Virágos Gábor téglalaknaként értelmezte (15. kép).⁷⁹ Az 1969/2. számú árok északi faláról készült metszetrajzon – a három helyett – csak egy, az 1969/4. árok indulása fedezhető fel, ráadásul a K₁ pontnál a metszet két szakaszát összeillesztve azok egészen más rétegződést mutatnak (12. kép).

A nagyobb méretű, nyugatra fekvő „épülettől” közvetlenül nyugatra egy nagyjából 2 méter átmérőjű szemétdörről nagy mennyiségű kályhacsempét bontottak ki, többek között a legjelentősebb, a regensburgi és lovag-alakos körbe tartozó töredékeket (19. kép).⁸⁰ Ennek a szemétdörről a feltárását sem végezték el tökéletesen: a későbbi kutatások megállapításai szerint jelentős mennyiségű kályhacsempé anyaga-

⁷⁸ Vö. MAGYAR 1975a. 119.

⁷⁹ VIRÁGOS 2006c. 249.

⁸⁰ Itt a 1969/2. árokban fel van tüntetve a két 18. századnak meghatározott épület és a szobán forgó szemétdörről is.

⁸¹ MAGYAR 1973. 48–50., MAGYAR 1975. 118.

⁸² MAGYAR 1973. 50., Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1969 (ltsz.: 52-71/4–52-71/11): június 26.

megállapítható, hogy a szülőotthontól északra eső területen egy 15–16. századi kemence és egy szintén középkori szemétdödör érdemel csak említést, így nyilvánvalóvá vált, hogy a rezidencia legkülső fala e területtől délre, a szülőotthon alatt húzódott. Az említett objektumok tehát a külső fal és a – későbbi ásatásokon feltárt – 16. század közepére valószínűsíthető árok közötti területről kerültek elő (19. kép).

Az 1969. évi ásatások zárásaként a magtár déli falánál jelölték

15. kép Az 1969–1970. évi ásatások:
„2. számú kutatóárok: 1. és 2. számú helyiség”
(Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattár IV. 74/1970)

ki a 4,5×3,5 méteres 1969/III. számú blokkot. Innen több reneszánsz kötöredék bukkant elő, valamint a szelvény keleti szélén egy szélesebb, dél felé futó középkori téglafal jelentkezett, de pontos méreteit nem állapították meg.⁸³ A későbbi kutatások során kiderült, hogy az északi épület keletről számolt második árkádpilléreinek részletét tárták itt fel. Az 1970/1. árkot a magtár déli falára merőlegesen, a délnyugati saroktól 13,4 méterre, az 1970/3. árkot ugyanattól a saroktól 8,8 méterre mérték ki. Ezekben egy-egy a magtártól induló fal jelentkezett, melyek a pincelejáró pofafalainak bizonyultak. Az 1970/II. számú blokkal összekötötték a két árkot, mégpedig azok déli részén; a cél egy nyugat-kelet irányú fal vizsgálata volt. A napló és a doktori disszertáció szövegéből nem derül ki, hogy az 1970/1. és 1970/3. árkokban mutatkozó falak összekapcsolódtak-e vagy csak két párhuzamos futású falról volt szó. Az altalajt 3 méter mélyen feltételezték.⁸⁴ A kellő mélységet azonban ezen a részen sem érték el: a pincelejáró legalsó részei feltáratlanul maradtak.

Az 1970/2. árkot a magtár keleti falára merőlegesen, a délkeleti saroktól 3 méterre ásták ki, majd az 1970/I. blokkal rányitottak a benne mutatkozó téгла építményre, ez egy jelenkori emésztőnek bizonyult. Ennél a mélységnél jobban azonban nem mélyítettek, azaz itt sem érték el a középkori rétegeket. Ettől az ároktól délre és vele párhuzamosan húzták az 1970/4. árkot, 9,5 méter hosszan. Az 1970/2. ároktól északra jelölték ki az 1970/5. „árokrendszert”, mely valójában egy észak-déli irányú, és az abból kiágazó kisebb árkokból állt. Ez utóbbi kutatásokból előkerült legrégebbi leletanyag a 18. századból származott.⁸⁵ A későbbi kutatások alapján sem az 1970/4., sem az 1970/5. árok esetében nem érték el a középkori rétegeket. Az utóbbi esetben épp a 16. század közepére tehető

83 MAGYAR 1973. 51., Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1969 (Itsz.: 52-71/4–52-71/11): június 25.

84 MAGYAR 1973. 52–53., Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1970: június 15.

85 MAGYAR 1973. 53–54., Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1970: június 10.

16. kép Az 1969–1970. évi ásátások:
„A 3. számú árokrendszerrel feltárt XVIII–XIX. századi épület”
 (Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattár IV. 74/1970)

várárok és a palánkhoz tartozó cölöplyukak fölött álltak meg.

Az 1970/6. árkot az 1970/4. árokra merőlegesen vették fel, ez 16,5 méteren húzódott déli irányban. Itt már 50–60 cm mélyen az érintetlen homokos altalajt találták. A déli részében két kemencét is sikerült meghatározniuk. Az elsőre nyugati irányban nyitották az 1970/III., a másodikra kelet felé az 1970/IV. számú blokkot. Az előbbi esetében középkori kerámia került elő, az utóbbi egy téglából

épített újkori kemencének bizonyult.⁸⁶ Az 1970/6. ároktól nyugati irányban, arra merőlegesen helyezkedtek el a 7×1 méteres 1970/7. és 1970/8. árok. Mindkettőnek a nyugati végében figyeltek meg egy-egy kemencét. A két árok egybenyitásából keletkezett az 1970/V. blokk (17–18. kép), melynek keleti felében – az ásató megfogalmazása szerint – *„in situ’ feltártunk egy téglá alapot. Mellette a pusztulás pillanatát mutató lefelé fordított kályhaszemek feküdtek. Két megszegenesedett gerendát is sikerült megfigyelnünk.”*⁸⁷ A nagy mennyiségű kályhaszem mellett egy rossz megtartású, észak-déli futású téglafal is mutatkozott, ez a kályhához csatlakozott. Mindebből a fényképeken csak egy derékszögben elforduló falszakasz fedezhető fel, a kályhaalapozást nem lehet felismerni (18. kép). A metszetrajzokon egy szabályos beásás figyelhető meg, ami talán azt az épületet jelzi, amihez a kályha tartozott, valamint az is kiderül, hogy ebben az esetben mélyebbre ástak mint az esetek nagy részében (13. kép). Összességében nem lehet kizárni, hogy valóban egy a rezidenciával egykorú épület kályhájáról van szó, de ezt a fotók és a rajzok nem támasztják alá. Véleményem szerint a kályhaszemek az udvar planírozási rétegéhez is tartozhattak.

Az 1970/V. bloktól délre, a már említett 1970/III. blokkra merőlegesen vették fel a két 5×1 méteres 1970/9. és 1970/10. árkokat. Magyar Kálmán szavaival *„Itt vörösre égetett, illetőleg fekete hamus rétegződést találtunk.”*⁸⁸ Az ásatási napló azonban eltér a doktori disszertáció szövegétől: előbbiben csak az 1970/10. árok szerepel az említett helyen, ez az 1970/9. az 1970/7. és 1970/8. árokban előkerült kemencék összekötésére szolgált. Majd közvetlenül e mellett vették fel az 1970/V. blokkot.⁸⁹ Az idevonatkozó ábrán (20. kép) az 1970/9. árok mindkét lehetséges pozícióját feltüntettem.

86 MAGYAR 1973. 54–55., Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1970: június 16.

87 MAGYAR 1973. 55., Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1970: június 17.

88 MAGYAR 1973. 56.

89 Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1970: június 16.

Az 1970/1. és 3. árkoktól délre helyezkedett el az 1970/11. számú árok, ennek bővítése volt az 1970/VI. blokk. Ezekről sajnos nem tudunk meg semmi közelebbit, csak azt, hogy téglatörmelékes földben haladtak és az ásató leírása alapján itt is eljutottak az altalajig. Az eddigiekben említettektől délre húzódott a 24 méteres, kelet–nyugati irányú 1970/12. árok, az egykori udvar jó részét átszelve. Néhány közép-

17. kép Az 1969–1970. évi ásatások: „V. számú blokk”
(Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattár III. 11/1971)

kori darabtól eltekintve a leletanyag itt is a 18. századra volt tehető (13. kép).⁹⁰ A későbbi kutatások alapján a középkori rétegeket itt sem érték el.

1971-ben csupán az 1970/2. árok bontását fejezték be. Az ásatási naplóból kiderül, hogy Szalontai Barnabás felkérésére ekkor a múzeum udvarán előkerült, a ferences kolostorhoz tartozó falakat kutatták meg.⁹¹

Összefoglalva tehát az 1969-től 1971-ig tartó ásatások eredményeit, az ekkor előkerült jelenségek nagy része 18. századnak vagy még későbbinek bizonyult. Magyar Kálmán leírásai alapján a szülőotthon északi fala mellett bontottak ki egy középkori kemencét és egy szemétdödröt, mindkettőből értékes kályhacsempék származtak (19. kép, 1969/2. árok). A magtár déli falánál részlegesen feltárták a pincelejáratot (20. kép, 1970/1. és 1970/3. árkok, 1970/II. blokk), illetve egy dél felé húzódó pillért (1969/III. blokk). A magtártól délkeletre eső területen feltehetően középkori eredetűnek bizonyult az egyik kemence (1970/III. blokk), mellette talán annak nagyméretű előterét vagy egy leégett épület maradványait találták meg (1970/10. árok). A dokumentációban szereplő utolsó középkori objektum egy téglafalú vagy téglalapozású épület kályhája, nagy mennyiségű kályhaszemmellel (1970/V. blokk). Magyar Kálmán így summázta a kutatások végeredményét: „megállapítható, hogy a XV–XVI. századi U-alakú várkastély a XVI. században elpusztul. Megújítása később csak részlegesen történik meg. A XVIII. században erősen átalakítják a megmaradó épületegységeket (magtár, stb.). Az átalakításra kevésbé alkalmas részek elplanírozásával új járószintet hoznak létre, amelyre gazdasági célokat szolgáló építmények kerültek elsősorban. A gazdasági egységek részei a XIX. század végére több helyen elpusztulnak, illetve átalakulnak.”⁹²

A Nyírbátori Múzeum őriz olyan 1962-ből és 1969-ből származó leletanyagot, melyek nem a fent említett ásatásokból származnak. Ezekről sem hivatalos irat, sem fel-

90 MAGYAR 1973. 56–57., Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1970: június 17., június 23.

91 MAGYAR 1973. 57., Báthori István Múzeum Adattára, Ásatási Napló, 1971, ltsz.: 9–72.

92 MAGYAR 1973. 58.

18. kép Az 1969–1970. évi ásátások: „V. számú blokk kályhaalapja”
(Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattár III. 11/1971)

jegyzés nem áll rendelkezésünkre, csupán a leltárkönyvi bejegyzések bizonyítják, hogy a rezidencia területéről jöttek elő. Az első ilyen leletcsoport a gimnázium sportpályájának építése során került a múzeumba, 1962-ben. A kérdéses terület közvetlenül a déli épületszárnytól keletre esik. Mint az előzőekben láttuk, ez volt az a rész, ahol Kovalovszki Júlia nem látta egyértelműen az épület keleti falát, de az ásátás vezetői ezen a helyen a

kutatást lezártak tekintették. Ha a déli épület valóban csak addig terjedt ki, ameddig Csallány Dezső és Szalontai Barnabás feltételezték, a későbbi védműveknek akkor is a sportpálya alá kellett, hogy essenek.

A második leletcsoport előkerülési körülményeiről azt tudjuk, hogy „*Nyírbátor, kastély gimnázium udvara, csatorna ásás közben, 1965.*” Valószínűleg a gimnázium épületétől északra húzódó csatornáról van szó. Ebben az esetben ezek a leletek a nyugati épületből, a feltételezett kapu környékéről származnak.

4. A feltárt épületek értelmezése

A Batori család nyírbátori rezidenciájáról a fentiek alapján az 1953–1971 közötti időszakban a következők váltak ismertté: a plébániatemplomtól keletre található az „U” alaprajzú épületegyüttes, melynek északi, nyugati és keleti szárnya egy félköríves kiemelkedésen foglal helyet. A nyugati részről az említett években az ott álló szülőotthon miatt közelebbit nem tudtak meg.⁹³ Az északon emelkedő magtárról világossá vált, hogy középkori eredetű és – ellentétben Kovalovszki Júlia korábbi feltételezésével – nem kapcsolódtak hozzá további épületrészek. Végeredményben a feltárások során a déli épületről szereztek a legtöbb ismeretet, még ha rengeteg kérdőjellel is kell számolni ebben a vonatkozásban. Ez az épületszárny azért is különösen fontos, mert az újabb ásátások nem

93 Minden valószínűség szerint itt kell keresni az udvarra vezető kaput, bár ebben a vonatkozásban az újabb kutatások sem tudtak eredményt felmutatni, éppen a legvalószínűbb helyen ugyanis nem vizsgálódhattak: VIRÁGOS 2006a. 103. A középkori nemesek utcája éppen nekifut a rezidenciának (23. kép, a szoban forgó utca a kép déli részén látható, északkeleti irányba tart), könnyen lehet a kapu ezen a ponton helyezkedett el. Szerencsére az iskola épülete kissé délebbre áll ettől a helytől, így van némi esélye, hogy a kapu a jövőbeni feltárások során napvilágra kerüljön.

érintették, így minden a déli épületről rendelkezésünkre álló információ az 1953–1971-es kutatásokból származik.

A déli épületről a következőkben felvázolandó kép a különböző forrásokból kiolvasható információk egymásra vetítéséből alakult ki (9. kép). Sajnos ezek általában nincsenek fedésben egymással, így nem összevethetőek, nem ellenőrizhetőek. A következtetések levonásánál tehát a megfelelő óvatossággal kell eljárni.

Bár az ásatási naplókban csak a „déli főfal” és a „2. szoba” szerepel, a másik két kelet-nyugati falra is történik utalás. Ezek az ismert vázlatokon⁹⁴ és a megvalósult rekonstrukción egyértelműen szerepelnek, illetve az északabbi fekvésű a fényképeken is fellelhetőek. (6. kép). Pontosan ugyanez a helyzet a „2. szoba” délkeleti sarkában fekvő 3×2 méteres belső építmény esetében is: a naplókban nem szerepel, de a rekonstrukción, a rajzokon és fényképeken is azonosítható. Kérdéses a „déli főfalból” északi irányba kinyúló, egy méter vastag keresztfal tényleges megléte. Ugyan szerepel a rekonstrukción és az egyik vázlaton is,⁹⁵ de az erről a szakasról készített fotón nyoma sincsen (5. kép). Ugyanakkor egyértelműen nem zárható ki, hogy esetleg a kép elkészülte után bontották ki, vagy esetleg csak nagyon rossz állapotban őrződött meg és ezért ekkora távolságból nem vehető ki.

A déli épület északi részén húzódó két kelet-nyugati fal közötti keresztfalak (9. kép) csak a betonrekonstrukción (21. kép) bukkannak fel. Az egyik fényképen ugyan még felfedezhető a kelet felől számolt első keresztfal, mely a „2. szoba” nyugati sarkától indul. Ugyanez látható az egyik rajzon is, ahol azt a rajz készítője 35 cm szélesnek tüntette fel. Az 1963-as vázlaton azonban csak a másik két nyugatabbi szerepel, és túl rövid, nem kapcsolódnak a délebbi falhoz.

Az 1960-as évek első feléből származó, betoncsikokból kirakott, romkertszerű rekonstrukció (21. kép) méretei több helyen eltérnek az ásatási naplóból kiolvasható adatoktól. Az alábbiakban az előbbi vesszük alapul, két okból is. Először is a betonrekonstrukció adatait támasztják alá a két ránc maradt rajzon szereplő számok, másrészt az 1955. évi vázlatrajz és a naplók alapján elkészített alaprajz valamivel több mint egy méteres eltérést mutatnak (9. kép). Ez a különbség pedig csökkenthető, ha a rekonstrukciót fogadjuk el, hiszen az fél méterrel keskenyebb a naplók segítségével kiserkesztett alaprajznál.

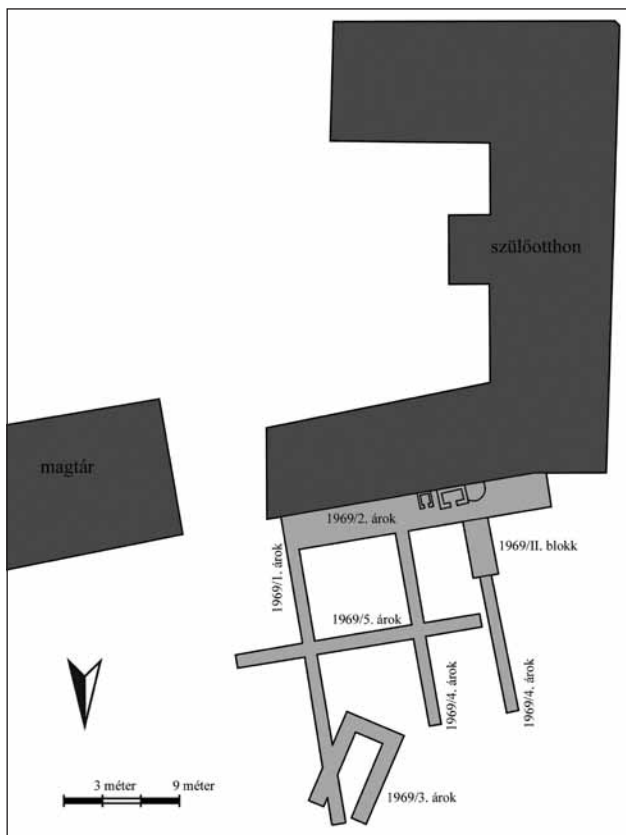
Végeredményben megállapítható tehát, hogy a déli épületszárny egy hozzávetőlegesen 44 méter hosszú alapincézett építmény volt. Ebből 30 métert az 1958–1961. közötti kutatások során tártak fel, 14 métert pedig 1955-ben, a gimnázium építése során bontottak el. Szélessége majdnem 12 méter. Északi homlokzatának keleti részéhez egy további, téglalap alaprajzú épület („2. szoba”) csatlakozott, ennek belső tere 8×5 méter. Az épületszárny egy vastagabb falakkal (1,2–1,5 m) épült 5 méter széles déli és egy vékonyabb falú (0,8 m) 2,8 méter széles, folyosónak is nevezhető északi traktusra tagolódott.⁹⁶ Ez utóbbi az udvar felé esett és nagyfokú hasonlóságot mutat a nyugati épületszárnyon megjelenő, az 1999–2006. évi kutatások által felszínre hozott jelenséggel (22. kép), melyet feltárója az udvar felé nyitott, téglaburkolatos, kőkorlátos, földszinti folyosóként értelmezett.⁹⁷ 1958–61-ben lefektetett téglákat figyeltek meg a „2. szoba” déli és nyugati oldalán (22. kép). Elképzelhető tehát, hogy az említett kőkorlátos folyosó körbefutott az udvar déli és

94 OMVH 05146. és Báthori István Múzeum Adattára, ltsz.: 50–71/9.

95 Az OMVH 05146. alatti vázlatrajzon ez a keresztfal valóban összeköti a két falat, de a rekonstrukción csupán négy méter hosszú és a becsatlakozás előtt véget ér.

96 Az ásatási naplók alapján a méretek a következőképpen alakulnak: a „2. szoba” belső tere 9×4 méteres, magának a déli szárnynak a délebbi szakasza 6 méter, az északi 3 méter széles.

97 VIRÁGOS 2006c. 249.

19. kép Magyar Kálmán ásatai a szülőotthontól északra. Az 1969/2. árokban két 18. századi épület látható, tőlük nyugatra pedig a középkori szemégtödör, ahonnan nagy mennyiségű kályhacsempe került elő

nyugati részén, kényelmes közlekedést biztosítva az itt található épületrészek között. Ebben az esetben könnyebben érthetővé válik, hogy miért nem kötötték össze a nyugati és az északi épületet, hiszen ez utóbbinál – legalábbis a későbbi periódusokban – valószínűleg emeletes loggiával lehet számolni.⁹⁸ A „folyosó” utóbbi értelmezését ugyanakkor elméletileg kizárják a benne húzódó keresztfalak, a dokumentációs bizonytalanságok miatt azonban azok megléte és pontos helye nem vehető bizonyosra.

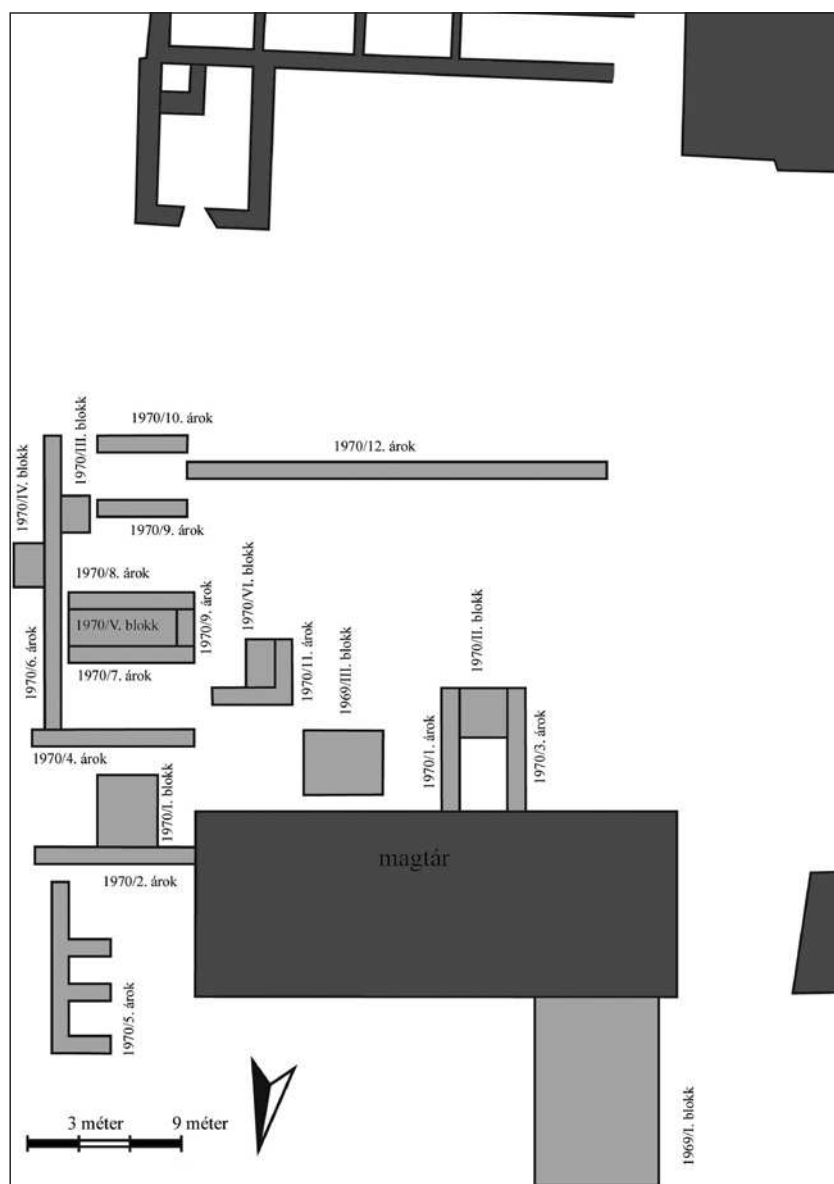
Másik lehetséges változat egy emeletes reneszánsz loggia feltételezése, melyet már az 1958–1961-es ásatok is felvetettek a „2. szoba” nyugati oldaláról (9. kép) lezuhant baluszterosztokok alapján. Problémát jelent azonban, hogy a baluszterosztokok nem a keskeny „folyosóról” származnak, hanem a kiugró épületrészről, továbbá feltűnő a „folyosó” falainak

viszonylag kis, fél méteres szélessége. Mindezek mellett természetesen a loggiaként való értelmezést sem lehet kizárni. A falak vastagságából adódóan igen kézenfekvő a feltételezés, hogy a szóban forgó „folyosó” egy utólagos bővítés eredménye (10. kép). A déli és az északi traktus két különböző építési periódushoz való besorolását támaszthatja alá továbbá az előbbi alatt húzódó boltozott pince megléte.

Téglasorokat találtak a déli épület udvarra néző homlokzata előtt is, ennek a felületnek a pontos kiterjedését azonban nem ismerjük. Mindenesetre bizonyosnak tűnik, hogy az udvar felületének egyes részletei téglával voltak lefedve.

Az utóbb tárgyalt déli épületnek sem a keleti, sem a nyugati lezárását nem ismerjük. A nyugati részről csak egy zavaros vázlat maradt ránk, amiből igen nehéz bármilyen konkrétumot is kiolvasni. Nagy bizonyossággal megállapítható, hogy itt is megvolt a három, már említett kelet-nyugati fal. Úgy tűnik, hogy a legdélebbi és legészakabbi 6 méter

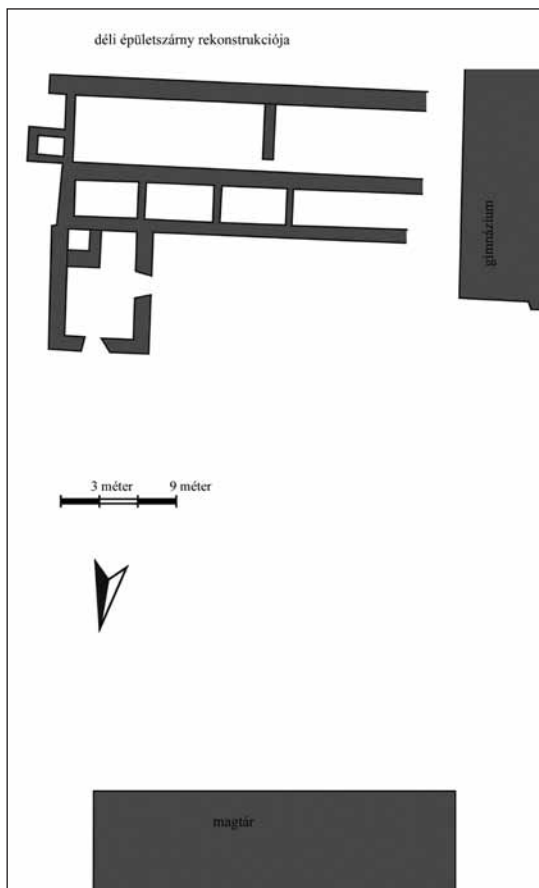
⁹⁸ Sajnos a magtárépület kutatását és kiépítését számos probléma övezi, többek között a reneszánsz loggia megléte sem egyértelmű. FELD 2007. 99–101.

20. kép Magyar Kálmán ásatásai a magtár épülete körül

után véget ér, azonban a közöttük lévő fal még tovább folytatódik, bizonytalanná téve, hogy valóban az épületszárny lezárásáról volna-e szó. A nyugati szélen megfigyelhető jelenséget Székér György rajzos rekonstrukciójában árnyékszék aknasoraként értelmezte, egyben feltételezve, hogy az épület két emelettel is rendelkezett, minderre azonban nincs bizonyítékunk (24. kép).

A keleti záródás nem kevésbé bizonytalan. Nyírbátori szemléje alkalmával Koválovski Júlia külön említette, hogy e helyen nem volt látható olyan fal, amit az épület

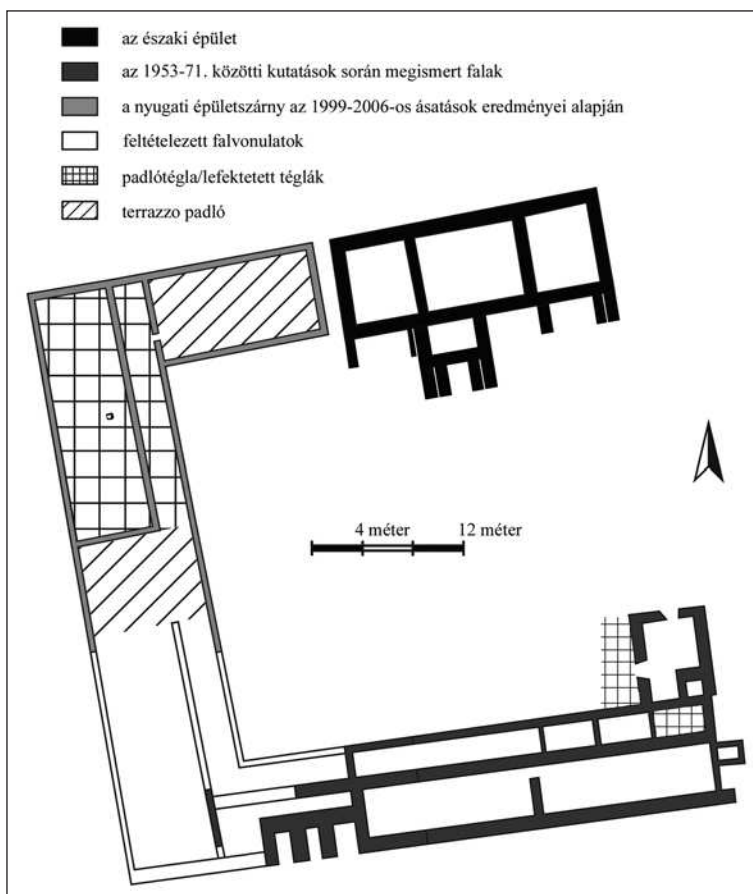
21. kép A déli épületszárny keleti szakaszának betonsíkokból kirakott rekonstrukciója

keleti falaként lehetett volna értelmezni. Mivel a naplók alapján a „déli főfalat” 30 méter hosszan tárták fel, az mindenképpen túlnyúlt a „2. szobán”, tehát az épület valószínűleg nem L-alaprajzú volt. Az északi részen azonban, a X. szelvényben nem találtak arra utaló nyomot, hogy az épület tovább folytatódott volna keleti irányban. Szekér említett rekonstrukcióján (24. kép) a probléma áthidalására az épület déli fala egy kerítőfalba megy át, mely az udvart öleli körbe. Valószínűbb azonban, hogy az épület keleti részét nem tárták fel teljesen, és még vannak a földben ide tartozó maradványok.

A legtöbb információ a „2. szobáról” áll rendelkezésünkre, köszönhetően a ránk maradt fényképeknek. A helyiség három ajtónyílását jegyezték fel az ásatási naplókban. Ezek közül a déli oldalon lévő sem a képeken, sem a rekonstrukción nem figyelhető meg, így megléte végeredményben bizonytalan. A naplókban szereplő – meglehetősen hiányos – adatokból a hozzávetőleges helyzetét kiszervezve nyilvánvalóvá válik, hogy a délkeleti sarokban lévő 3×2 méteres alapozás és az ajtónyílás nem létezhetett egy időben, esetleg hibás megfigyelésről

van szó (9. kép). Az északi ajtó is problematikus: a fényképek alapján úgy tűnik, mintha később elfalazták volna, ezenkívül a nyílás befelé szűkül és a hozzá tartozó küszöb is a belső tér felől található, ellentétben azzal, amit egy az udvarra nyíló ajtó esetében elvárhatnánk. A nyugati falon lévő nyílás jól kivehető a képeken, akárcsak a hozzá csatlakozó téglasorok is. Kérdéses tehát, hogy végeredményben a földszinten hány bejáratlalt lehet számolni, illetve ezek időben miként viszonyulnak egymáshoz és magához az épülethez. Véleményem szerint csak a keleti ajtónyílás megléte tekinthető megalapozottnak, a másik két jelenség esetében túl sok bizonytalanság lép fel.

A kutatások során az X. árokban talált 2,5×1,5 méteres belső terű helyiséget határozták meg lépcsőfeljárónak, melynek segítségével a loggiára lehetett volna feljutni. Ez azonban csak abban az esetben képzelhető el, ha feltesszük, hogy az 1958–1961-es kutatások során a déli épületszárny keleti záródását valóban feltárták. Azt is érdemes megfontolni, hogy ebben az esetben a lépcső kissé kiszorított helyre kerül, hiszen megközelítéséhez meg kellett kerülni a déli épület homlokzata elé ugró épületrészt. A szóban

22. kép A rezidencia épületegyüttesének rekonstrukciós alaprajzi vázlata
(A rajz Virágos Gábor közreműködésével készült)

forgó falvonulatok helye – bár a vázlatokon megtalálhatóak – az ismert fényképeken látszólag még feltáratlan. Ugyanakkor a „2. szoba” lépcsőtoronyként való magyarázata is felmerül: a délkeleti sarokban látható $2 \times 2,5$ méteres jelenség (6. kép) szolgálhatott akár lépcső alapozásaként is.

Az egész épületegyüttesre vonatkozóan az 1953–1971-es és az újabb eredmények, ha korlátozottan is, de összekapcsolhatóak (22. kép). A körbefutó, fedett folyosó lehetőségéről már esett szó, azonban ezt a Mérey Kádár Ervin által feltárt „első fal” helyzete nem támasztja alá. Figyelembe véve a meszesgödörtől való távolságát és vastagságát, az az udvar felől számolt második fallal lehet azonos. A szülőotthontól mért 14 méter alapján két lehetőség képzelhető el. A nyugati épület déli részén nem futott ki keleti irányba, így nem csatlakozott közvetlenül a déli épülethez, hanem egy pár méteres távolság választotta el őket. Ugyanez figyelhető meg a nyugati és az északi épület viszonyában is. A másik lehetőség, hogy a fenti helyzetet megváltoztatták egy következő építési periódusban, egy fedett folyosó vagy loggia kiépítésével, aminek segítségével összeköttették az épületeket.

23. kép Az épületegyüttes 1991-ben ismert épületei az egykori plébániatemplommal
(SZEKÉR–TAMÁSI 1991. 6.)

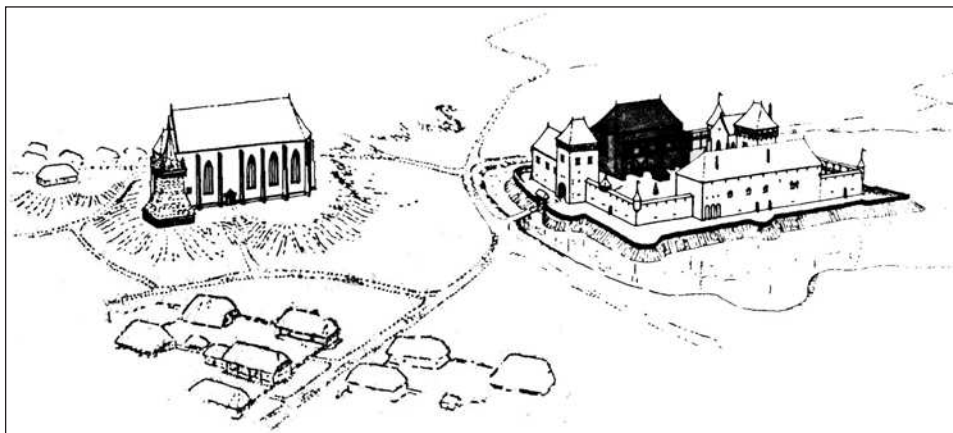
5. Összefoglalás

Az írott források alapján a nyírbátori rezidenciát közelebbről ismeretlen – de nagy valószínűséggel feltételezhető – előzmények után, valószínűleg a 15. század végén, a 16. század elején építették ki az ecsedi Bátoriak. A lehetséges építtetők közé tartozik: I. András (1435–1496) és II. András (1490–1532), az esetleges átépítéseket, bővítéseket Bonaventúra (III.) András (1534–1566) személyéhez köthetjük. A család jelentős 15. századi vagyongyarapodásának jeleként a településen nagyarányú építkezések indultak meg, ezek közül a két legjelentősebb a plébániatemplom és a rezidencia épületegyüttese, melyek térben igen közel esnek egymáshoz. Utóbbinak csak néhány közvetlen említése ismert, ezek alapján erősítésekkel csak a 16. század közepén látták el.⁹⁹ Feltehetően az 1560-as években súlyos károkat szenvedett, ami után tulajdonosai többé nem vették használatba.

Noha nyilvánvalóan a korszak egyik különösen jelentős világi épületegyütteséről van szó, Nyírbátorban az írásos források egyszer sem említenek *castellumot*. Ennek az lehet az oka, hogy a késő középkori és kora újkori kastélyok esetében minden esetben számolni kell valamilyen szintű erősítéssel. A korabeli szóhasználatban *castellum* alatt általában a *castrum*-nál gyengébb védelmi képességekkel rendelkező építményeket érthették.¹⁰⁰ Az újabb szakirodalom azonban a nemesi lakóhelyet elsősorban nem hadászati képességei, hanem funkciója, társadalmi szerepe alapján ítéli meg. Ez alapján a nyírbátori épület

⁹⁹ VIRÁGOS 2006a. 103–105.

¹⁰⁰ FELD 2002. 50., KOPPÁNY 1974. 15–17., KOPPÁNY 1990. 43–44.

24. kép A rezidencia épületegyüttese és a plébániatemplom tömegrekonstrukciója
(SZEKÉR–TAMÁSI 1991. 18.)

joggal rokonítható a késő középkori és kora újkori kastélyokkal: főképpen lakóhelyként funkcionált, egy jelentősebb település középpontjában foglalva helyet.¹⁰¹ Alaprajza (22. kép) is hasonlóságot mutat a *castellum*okéval, ahol rendszerint az épületek az árokkal körbevett védőfal mentén, ahhoz kapcsolódva húzódnak. Sok esetben kiemelkedik közülük az egy- vagy kéttraktusú lakóépület, mely általában az udvar egyik oldalát foglalja el. Ilyen elrendezéssel találkozunk a késő középkorban többek között a botszentgyörgyi, a bátmonostori és az ötvöskónyi kastély, valamint a pomázi udvarház esetében.¹⁰² A 16. századi kastélyok egy csoportja is hasonló jellemzőket mutat, ezeknél a négyzetes, zárt udvar dominál, melyet vagy a védőfalak belső oldalához kapcsolódó lakó- és gazdasági épületek vagy az épületszárnyak hoznak létre.¹⁰³ Úgy tűnik a késő középkori formák igen hosszú életűnek bizonyultak, Wathay Ferencnek a saját vági kastélyról 1600. körül készült rajza egyértelműen egy ilyen jellegzetességeket mutató épületet ábrázol.¹⁰⁴

A terminológia kapcsán meg kell még említeni Kubinyi András tanulmányait, ahol Nyírbátor a főúri rezidenciák sorában jelenik meg. Bár az általa felállított szempontrendszert egyértelműen a történetési megközelítés határozza meg, mégis nagy előnye, hogy a tárgyalt lakóhelyek társadalmi szerepét állítja a középpontba.¹⁰⁵ Szintén rezidenciaként szerepel a nyírbátori épületegyüttes Virágos Gábor munkájában, a régészetileg kutatott nemesi lakóhelyek társadalmi vizsgálata során.¹⁰⁶

Mint láttuk, a nagyrészt föld alá került épületekről az első ismert megfigyelések 1953-ból származnak. 1955-ben építkezések során elpusztult a déli épület nyugati része. Az 1958–1961. évi ásatások a déli épületre (9. kép), a Magyar Kálmán által vezetett 1969–1971-es kutatások a rezidencia északnyugati, északkeleti és keleti területeire terjedtek ki (19–20. kép). A feltárások tudományos színvonala egyik esetben sem volt megfelelő.

101 A *castellum*ok jellemzőire l.: FELD 2002. 50–53.

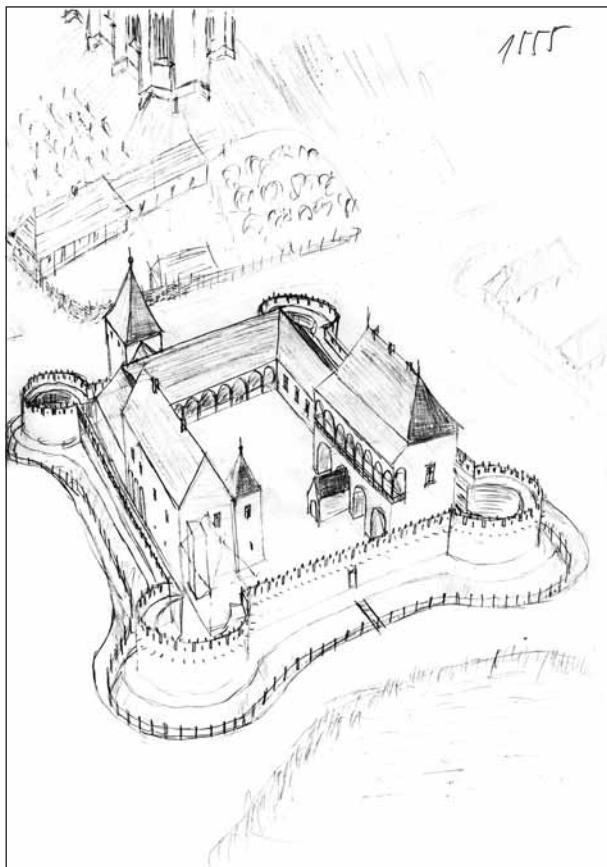
102 KOPPÁNY 1990. 51.

103 Ide sorolhatóak a szilágysomlyói, hédervári, mihályi, borsi, szerencsi és nagyőri épületek. FELD 2002. 53–58.

104 KOPPÁNY 1982. 112–114.

105 KUBINYI 1989. 87–89. és KUBINYI 1991. 215–216.

106 VIRÁGOS 2006b. 109–111.

25. kép A rezidencia 16. század közepi állapotának
rekonstrukciós kísérlete
(VIRÁGOS 2009. 428., Buzás Gergely munkája)

A korai kutatások ugyan elsősorban a déli szárnyra koncentráltak, de annak alaprajza és kiterjedése is sok bizonytalanságot mutat. A keskeny, részben alapincézett épület pontos keleti és nyugati záródása ismeretlen, az udvarra néző homlokzatán valószínűleg egy reneszánsz loggia vagy egy kőkorlátos, földszinti folyosó húzódott végig. Kiemelkedő részlet még a homlokzat elé ugró „2. szoba” (9. kép), mely talán lépcsőtoronyként szolgálhatott, mindenestre a rendelkezésünkre álló információk alapján innen lehetséges volt az épület belső részeinek megközelítése.

Mivel az általunk most áttekintett kutatások során nem helyeztek hangsúlyt a falak egymáshoz való kapcsolatának a megfigyelésére, különösen nehéz feladat bármiféle bizonyosnak mondható – akárcsak elméleti – rekonstrukciót felállítani. Székér György rajza (23–24. kép) az egyik kísérlet, mely több problémára is szellemes megoldást

kínál: a nyugati részen egy, a kerítő falon kívülre eső árkádsort tételez fel, keleten pedig a „déli főfalat” azonosnak veszi egy külső fallal. A fentiekben említett problémák miatt azonban ez is csak egy lehetőség marad a sok közül, ráadásul készítésének időpontjában még semmilyen információ nem állt rendelkezésre az azóta már jobban ismert nyugati épületrészről.

Újabban Buzás Gergely és Virágos Gábor vállalkoztak rekonstrukciós rajz készítésére, mely az épületegyüttes 16. század közepi képét mutatja (25. kép).¹⁰⁷ A rajz kiválóan érzékelteti a szárnyak egymáshoz viszonyított arányait. A nyugati részen megjelenik az említett földszinti, fedett folyosó, de az, hogy ez a déli épület homlokzatára is áthúzódik-e, – ötletesen – takarásba került. A déli szárny keleti lezáródásának bizonytalanságait áttetsző épületek körvonalával jelezték. Sajnálatos módon a déli szárnyról csak minimális mennyiségű adat áll rendelkezésünkre, így egy pontosabb változat felvázolására csak újabb, hitelesítő kutatások segítségével nyílna lehetőség.

IRODALOM

- ANJOU 1878–1920 NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA: Anjou kori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Budapest, 1878–1920.
- BALOGH 1956 BALOGH ISTVÁN: Nyírbátor története. In: Nyírbátor története, Bátorliget élővilága. Szerk. Szalontai Barnabás. Budapest, 1956. 5–17.
- BALOGH 1983 BALOGH ISTVÁN: Történeti adatok Nyírbátorra Szabolcs megye levéltárában (1512–1715). In: Adatok Nyírbátor történetéhez. Szerk. Németh Péter. Nyíregyháza, 1983. 7–16. (A Báthori István Múzeum Kiadványai 25.)
- BALOGH 1999 BALOGH ISTVÁN: A Batori család négy oklevele (1330–32). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv*, XIII. (1999) 107–131.
- BARÁTH 2008 BARÁTH BÉLA LEVENTE: Adalékok az Ecsedi Báthoriak 16. századi patrónusi tevékenységéhez és Nyírbátor reformációjához. *Egyháztörténeti Szemle*, IX. (2008/2) 26–52.
- BÁRSONY 1998 BÁRSONY ISTVÁN: A város története a XVI–XVIII. században. In: Tanulmányok Nyírbátor monográfiájához. Szerk. Dám László–Ujváry Zoltán. Debrecen, 1998. 49–96.
- CSALLÁNY 1959 CSALLÁNY DEZSŐ: Nyírbátor. Előzetes jelentés. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. 12. (1959) 75.
- CSALLÁNY 1960 CSALLÁNY DEZSŐ: Nyírbátor. Előzetes jelentés. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. 13. (1960) 112.
- CSALLÁNY 1962a CSALLÁNY DEZSŐ: Nyírbátor, Hof des Gymnasiums. In: *Archaeológiai Értesítő*, 89. (1962) 272.
- CSALLÁNY 1962b CSALLÁNY DEZSŐ: Nyírbátor, a gimnázium udvara. Előzetes jelentés. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. 15. (1962) 89.
- DANKÓ 1998 DANKÓ IMRE: A hajdúváros Nyírbátor. In: Tanulmányok Nyírbátor monográfiájához. Szerk. Dám László–Ujváry Zoltán. Debrecen, 1998. 26–48.
- DRASKÓCZY 2006 DRASKÓCZY ISTVÁN: Nyírbátor és Sopron. Az árumegállító jog és a só a 14–15. századi Magyarországon. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, XLI. (2006/3) 251–265.
- ENTZ–SZALONTAI 1959 ENTZ GÉZA–SZALONTAI BARNABÁS: Nyírbátor. Budapest, 1959.
- ENTZ 1986–1987 Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. I–II. Szerk. ENTZ GÉZA. Budapest, 1986–1987.
- FELD 2000 FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A régészeti kutatások eredményei. Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 38.)
- FELD 2002 FELD ISTVÁN: Késő reneszánsz és kora barokk. Budapest, 2002. (Magyar Építészet 3.)
- FELD 2007 FELD ISTVÁN: Megjegyzések a nyírbátori várkastély kutatásához és kiépítésének tudományos megalapozottságához. *Castrum*, 6. (2007/2) 91–103.

- GÉRESI 1882–1897 GÉRESI KÁLMÁN: A Nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. I–V. Budapest, 1882–1897.
- HORVÁTH 2006 HORVÁTH RICHÁRD: Az ecsedi Bátoriak várbirtokai a kései középkorban. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, XLI. (2006/3) 305–326.
- HORVÁTH 2009 HORVÁTH RICHÁRD: Életrajzi szilánkok ecsedi Bátori István politikai pályafutásáról (1458–79). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, XLIII. (2009/1) 48–82.
- JENEI 1986 JENEI KÁROLY: Nyírbátor mezőváros százéves harca a Károlyi családdal. In: Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez. Szerk. Dám László. Nyírbátor, 1986. 93–143. (Folia Historica et Ethnographica 1.)
- KOPPÁNY 1974 KOPPÁNY TIBOR: A castellumtól a kastélyig. A magyarországi kastélyépítés kezdetei. In: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Budapest, 2006. 9–42.
- KOPPÁNY 1982 KOPPÁNY TIBOR: Wathay Ferenc egykori vági kastélya. In: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Budapest, 2006. 107–116.
- KOPPÁNY 1990 KOPPÁNY TIBOR: Castellumok a késő középkori Magyarországon. In: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Budapest, 2006. 43–60.
- KOVÁCS 1993 KOVÁCS ANDRÁS: Szilágysomlyó, a Báthory vár. Kolozsvár, 1993. (Erdélyi Műemlékek 1.)
- KUBINYI 1989 KUBINYI ANDRÁS: Főúri rezidenciák a középkor végén. In: A Dunántúl településtörténete. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század). A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi és Pécsi Bizottságának VII. konferenciája. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 87–93.
- KUBINYI 1991 KUBINYI ANDRÁS: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei*, 2. (1991) 221–228.
- KUBINYI 2000 KUBINYI ANDRÁS: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. (Dél-Alföldi Évszázadok 14.)
- KUBINYI 2007 KUBINYI ANDRÁS: Báthory Miklós és családja politikai szereplése. In: Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete. Szerk. Horváth Alice. Vác, 2007. 13–30.
- MAGYAR 1970 MAGYAR KÁLMÁN: Nyírbátor – Báthory kastély. *Régészeti Füzetek*, Ser I. 23. (1970) 90.
- MAGYAR 1971 MAGYAR KÁLMÁN: Nyírbátor – Vár. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. 24. (1971) 90.
- MAGYAR 1973 MAGYAR KÁLMÁN: A nyírbátori várkastély XV. századi kályhacsempéi és művelődéstörténeti vonatkozásai. Doktori disszertáció. 1973.
- MAGYAR 1974 MAGYAR KÁLMÁN: Az ötvöskónyi Báthori várkastély. Kaposvár, 1974. (Somogyi Múzeumok Füzetek 18.)

- MAGYAR 1975a MAGYAR KÁLMÁN: A nyírbátori Báthori várkastély címerábrázolásos kályháiról. *Archaeológiai Értesítő*, 102. (1975/1) 117–132.
- MAGYAR 1975b MAGYAR KÁLMÁN: A nyírbátori Báthori-várkastély története és régészeti kutatása. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, X. (1975/3) 43–53.
- MAKSAY 1959 MAKSAY FERENC: Urbáriumok XVI–XVII. század. Budapest, 1959.
- NAGY 1857–1868 NAGY IVÁN: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. Budapest, 1857–1868.
- NEUMANN 2009 NEUMANN TIBOR: Bátori István politikai szerepe II. Ulászló uralkodása alatt (1490–1493). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, XLIII. (2009/1) 83–127.
- NÉMETH 1979 NÉMETH PÉTER: Nyírbátor: egy mezőváros a középkorban. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, XIV. (1979/3) 41–43.
- NÉMETH 2005 NÉMETH PÉTER: A Bátori család eredetéről. In: Hagyomány és változás a népi kultúrában. Tanulmányok a hatvan esztendő Dám László tiszteletére. Szerk. Szabó Sarolta. Nyíregyháza, 2005. 21–33.
- NÉMETH 2006 H. NÉMETH ISTVÁN: Szabolcs megye birtokviszonyai a 16. század második felében a dikajegyzékek tükrében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, XLI. (2006/1) 31–37.
- NÉMETH 2008 NÉMETH PÉTER: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. Nyíregyháza, 2008.
- SZAKÁLY 1995 SZAKÁLY FERENC: Egy XVI. századi szponzor gazdasági hátországa. Nyírbátori Somogyi Péter és lakóhelye. In: Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Budapest, 1995. 388–412.
- SZALONTAI 1984 SZALONTAI BARNABÁS: Nyírbátor néprajzi építészete. Debrecen, 1984. (*Studia Folkloristica et Ethnographica* 13.)
- TAMÁSI 1992 TAMÁSI JUDIT: Bátori-kúria – Bátori-várkastély. Előzetes jelentés a nyírbátori műemléki magtár 1992. évi kutatásáról. *Műemlékvédelmi Szemle*, II. (1992/2) 44–48.
- TÓTH 2006 C. TÓTH NORBERT: A Bátori-család ecsedi ága az 1440-es években. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, XLI. (2006/3) 266–289.
- TÓTH 2007 C. TÓTH NORBERT: Az ecsedi Báthory család birtokgyarapítási törekvései a XV. század második felében. In: Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete. Szerk. Horváth Alice. Vác, 2007. 173–189.
- TÓTH 2009 C. TÓTH NORBERT: Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban. A Bátori család ecsedi ágának tagjai, 1377–1541. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, XLIII. (2009/1) 5–47.
- VIRÁGOS 2006a VIRÁGOS GÁBOR: A nyírbátori Báthori rezidencia. Műemléki helyreállítást megelőző régészeti kutatásának 2005. évi eredményei a várkutatás tekintetében. *Castrum*, 3. (2006/1) 102–105.

- VIRÁGOS 2006b VIRÁGOS, GÁBOR: The Social Archaeology of Residential Sites. Hungarian noble residences and their social context from the thirteenth through to the sixteenth century: an outline for methodology. Oxford, 2006.
- VIRÁGOS 2006c VIRÁGOS GÁBOR: Nyírbátor, Báthori-rezidencia. In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2006. 245–249.
- VIRÁGOS 2009 VIRÁGOS, GÁBOR: Senoji Batorų giminės rezidencija Nyirbatore (Vengrija): tyrimai ir rekonstrukcija / The Ancient Residence of the Báthori Family at Nyírbátor (Hungary): Research and Reconstruction. In: The Palace of the Grand Dukes of Lithuania and its Restoration within the Context of the European Experience. Szerk. Dolinskas, Vydas–Steponavičienė, Daiva. Vilnius, 2009. 417–430.
- WENCZEL 1860–1874 WENCZEL GUSZTÁV: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Pest–Budapest, 1860–1874.
- WERTNER 1900 WERTNER MÓR: A Báthoryak családi történetéhez. *Turul*, 18. (1900) 6–29.

RÖVIDÍTÉS

- OMVH Az egykori Országos Műemlékvédelmi Hivatal, ma Kulturális Örökségvédelmi Hivatal tervtára

KISKOMÁROM VÉGVÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

A Nagykanizsától tizennyolc kilométerre északkeletre fekvő, 1969-ben Kiskomárom és Komárváros egyesítésével létrejött Zalakomár település közigazgatási területén feküdt a Kiskomárom, Kiskomár, Komár néven is nevezett végvár. Az egykori végvár falaiból ma már semmi sem látszik, maradványai a föld alatt fekszenek. Egy 1982-ben történt kisebb feltáráson kívül nem tudunk régészeti kutatásáról.¹ Ekkor Vándor László Zalakomár Alsó Iskola területén (1. kép) végzett ásatást, melynek során középkor- és török kori vár felszíni maradványait, valamint 15–17. századi kerámialeletet, pecsételt osztrák kerámiát tárt fel. A mai Petőfi Sándor és Árpád utca által közrefogott, jelenleg bokros-fás területen fekszik a vár (2. kép), amely a 1:10.000-es méretarányú térkép (3. kép) szintvonalai alapján is beazonosítható.

A vár építéstörténetét részletesebb régészeti adatok híján csak a rendelkezésünkre álló iratanyag és ábrázolások alapján rekonstruálhatjuk. Mindenekelőtt felmerül a kutatásban az a kérdés, hogy a dél-dunántúli védelmi rendszerben helyet foglaló kiskomári várat ki és mikor építtette?

Az első adat, amely alapján feltételezhető, hogy Komárban erősség volt, 1310. január 13-ról származik. Ekkor Nagy János magister, komári (kamari) várnagy a merenyei szőlőjét a veszprémi káptalannak adta.² Az ezt követő adatunk 1444-ből való, amikor Somogyvár mezőváros mellett megyei közgyűlést tartottak Somogy vármegye nemesei részére, mert a nagyobb urak Albert király halála után több hatalmaskodást és jogtalanságot követtek el.³ Ezen az 1356 óta Komárt birtokló óbudai prépost és káptalan vádat emelt Marcali Vargafi Imre és János, valamint Bánfi György és István ellen, akik elfoglalták Somogy megyei birtokaikat. A birtokokat korábban a cseh Panyan bitorolta, de őt Rozgonyi Rénold kiűzte onnan, majd Komár birtokon erődítést (fortalicium) emelt, ahonnan hatalmaskodásokat követett el. Az erődítést a Marcaliak (hogy birtokaikat a pusztulástól megmentsék), 1444 előtt 4500 forintot megváltottak, melynek fejében készek voltak a birtokokat az óbudai prépostságnak és káptalannak visszaadni. Végül a prépostot és káptalant minden kötelezettség nélkül visszaiktatták a birtokokba.⁴ Ezt követően az erősséget valószínűleg le kellett volna bontani,⁵ mert több országgyűlési határozat is állást foglalt a polgárháború idején törvénytelenül épített erősségek lerombolásáról.⁶ A törvények végrehajtásának esetlegessége miatt nem bizonyítható az, hogy a várat valóban le is rombolták, hiszen egy 1486. január 6-án kelt oklevél említi Újszászi (Wyzaz-i) Mihályt, Komár (Komar) vár castellanusát, akinek át kellett volna adnia a budai káptalan nála lévő, Külsőszolnok megyei fálvakra vonatkozó határjáró oklevelét.⁷

1 KÖLTŐ–VÁNDOR 1996. 160.

2 KUMOROVITZ L. 1953. 33.; Anjou II. 1992. 360.

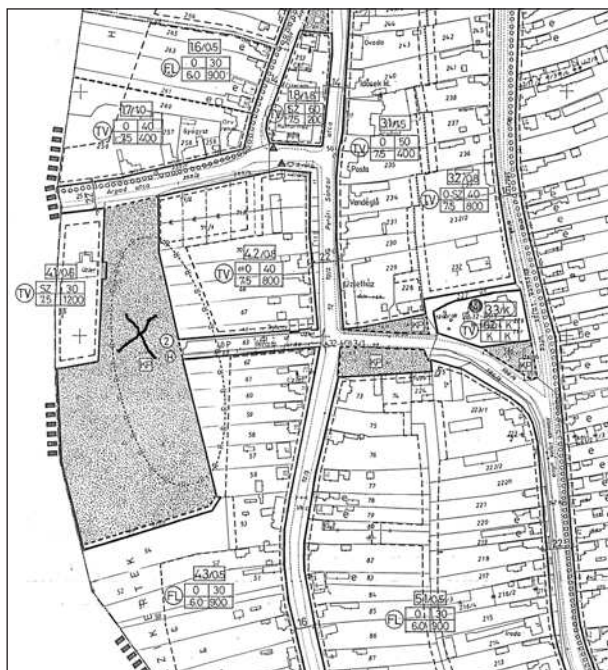
3 BORSA 1989. 5.

4 Uo. 18–19.; CSÁNKI 1894. 666–667. Csánki Dezső szerint a fortalicium építésére az 1440 utáni polgárháború idején kerül sor, aminek ellentmond az, hogy a Marcaliak 1444-ben már öt éve birtokosok voltak itt. Csányi a megváltás összegeként 4000 forintot említ. Az oklevelet közli: KNAUZ 1863. 116–119.

5 ENGEL 1996. 343.

6 CJH 1899./a. 1446. 2. tc. 302–303.; 1453. 6–7. tc. 314–315.; 1458. 6. tc. 330–331.; 1464. 10. tc. 348–349.

7 RÁCZ 2000. DL 81937.

1. kép A zalakomári egykori „Alsó Iskola” helye
(„X”-szel jelölve)

Az 1530-as évek elején Török Bálint foglalta el Komár települést, kihasználva az újabb polgárháborús helyzetet. A nagyúr török fogságba kerülése után, 1542-ben felesége Pemflinger Katalin királyi nyomásra kénytelen volt visszaszolgáltatni tulajdonosainak a férje által jogtalanul elfoglalt birtokokat, így a komári birtok is visszakerült az óbudai prépost kezelésébe.⁸ Azonban még 1539-ben Török Bálint egy Nádasdy Tamáshoz írt levelét Komár várából (*ex castello Komar*) keltezte.⁹ Ez a komári castellum valószínűleg egy megerősített udvarház lehetett. A 15. századtól kezdve gyakran előfordult, hogy egy-egy nemes megerősítette udvarházát, amelyet ezután castellumként említenek.¹⁰ Az 1536-ban János király oldalá-

ra visszapártolt nagyúr a Dunántúlon hadjáratot kezdett a Habsburg párthoz tartozó elenségei ellen,¹¹ amely feltehetően szükségessé tette, hogy minden könnyen erősíthető objektumot a várható ellentámadások ellen átépítsen. A Habsburg-pártiak várható támadására készülhettek Török Bálint familiárisai, a Palaticsok is, akik kastély módra, palánkkal erősítették meg komári házukat.¹² Akár a Palaticsok háza is lehetett a nagyúr által castellumnak nevezett erősítés.

A végvár építésének másik lehetséges és valószínűsíthetően valós iránya a IV. Béla által 1237–1256 között Komárban Szent Erzsébet tiszteletére alapított vilhelmita, majd ágostonrendi kolostor. 1524 előtt az ágostonrendiek helyére domonkos szerzetesek költöztek.¹³ A kolostorban még 1542-ben is éltek szerzetesek,¹⁴ akik feltételezhetően az egyre növekvő török veszély miatt ezután elmenekültek. Az ily módon gazdátlanul maradt építményt az óbudai prépost alakíthatta át várrá. Vándor László véleménye szerint a várat az 1540-es években az óbudai prépost építtette,¹⁵ de szerinte az nem a kolostor megerősítése révén jött létre, ugyanis azt ő Zalakomárnak a ma Ispitának nevezett részére helyezi.

⁸ BESSENYEI 1994. XXVII.

⁹ Uo. 171.

¹⁰ KOPPÁNY 2006. 61–66.; További példákat hoz: HORVÁTH 2006. 63–70.

¹¹ BESSENYEI 1994. XIX–XX.

¹² ETE III. 1906. 122.

¹³ F. ROMHÁNYI 2000. 38., F. ROMHÁNYI 2005. 92., 96. Romhányi szerint a domonkosok 1552 előtt hagyták el a kolostort.

¹⁴ ETE IV. 1909. 139.

¹⁵ VÁNDOR 1994. 342.

2. kép A kiskomári végvár helye a Google térképen

A kutató 1980-ban végzett itt terepbejárást, ahol középkori település felszíni nyomait, és középkori épületek alapfalaait figyelte meg.¹⁶

Véleményem szerint azonban az óbudai prépost azért is tekinthető a kolostort erősítőjének, mivel a komári ágostonos kolostor nem a mezővárosban, hanem azon kívül helyezkedett el.¹⁷ A Dél-Dunántúlon a kolostorok várrá alakítása gyakori megoldás volt,¹⁸ hiszen a kőből épült kolostorépület rövid idő alatt, kevés költséggel megerősíthetőnek számított. A kolostor várrá alakítását támasztja alá, hogy a komári protestáns katonák egy 1650 körül írt levelükben a kiskomári várban lévő templomuk leírásakor megjegyzik, hogy annak egyik fala a klastrom falával azonos, amelyben a porház van.¹⁹ Ez a templom a belső várban lehetett, mert a helyi református rendtartás előírta, hogy a perselyláda minden vasárnap és ünnepnap a belső vár kapujában legyen kitéve, hogy abba a hívek alamizsnát tehessenek.²⁰

Annak, hogy a kolostorból lett a végvár kialakítva, ugyanakkor ellentmondani látszik Giulio Turco várról készített alaprajza (4. kép),²¹ amely ugyan ábrázol egy kelet–nyugati fekvésű épületet, amely betölthette a kolostor templomának funkcióját, de hiányzik a rajzról a templom hajójánál általában keskenyebb szentély, amelyet azonban a véghellyé történő kiépítés során el is bonthattak.

16 KÖLTŐ–VÁNDOR 1996. 160.

17 FÜGEDI 1972. 81., 74. lábjegyzet

18 CSORBA 1974. A szerző azonban Komárt nem sorolja a kolostorból várrá alakított erősségek közé.

19 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 27053. Komári lovas és gyalog sereg Batthyány Ádámhoz. H. n., d. n. „Mivel templomunk egyik fala föl szélről az klastrom fala, abban vagyon a porház, aztis által lyukasztottak volt az ő kegyelme szolgálai; Kétszer restauraltuk s mi czinaltattuk be aztis.”

20 RÉVÉSZ 1892. 441.

21 ÖStA KA Kartensammlung, G. VII. 49-260.

3. kép A kiskomári vár helye a 10.000-es léptékű térképen

Az 1540-es évek végéről már évente ismert a prépost által építtetett vár említése, megnevezése hol castellum, hol fortalicium.²² Az óbudai préposti tiszte a 16. században a veszprémi püspökök töltötték be. A veszprémi püspököknek is, mint általában a magánkézben lévő várak tulajdonosainak, nehézséget okozott az erősség fenntartása. 1555 nyarán Köves András püspök Nádasdy Tamás nádortól kért segítséget sü-

megi és komári vára ellátásához.²³ A következő évi országgyűlés határozatot is hozott, melynek értelmében Köves András az óbudai prépostság és a veszprémi püspökség mellé megkapta a lövöldi priorságot és a fehérvári prépostságot is, hogy azok jövedelméből Sümeg és Komár várát rendbehozathassa.²⁴ A birtokokra eső munkának²⁵ a $\frac{3}{4}$ részét a komári vár, $\frac{1}{4}$ részét a sokkal erősebb Sümeg erősítésére kellett felhasználni.²⁶

A vár fenntartását azonban az egyházi birtokos nem tudta biztosítani, így 1565 novemberének végén Perneszy Farkas babócsai kapitány átvette az erősséget a király számára. A királyi kezelésbe került erődítmény teljeskörű ellátásának megszervezése és biztosítása immár a bécsi hadvezetés feladata lett.

Az 1568-ban megkötött drinápolyi békét követő negyed évszázados békésebb időszak lehetőséget adott a Haditanácsnak arra, hogy a határvédelem lehetőségeit átgondolva zárt, jól ellenőrizhető védelmi övezeteket hozzanak létre, amelyek nagymértékben támaszkodnak a természeti viszonyokra s ez által hatékonyabban tudjanak ellenállni a törökök betöréseinek.²⁷ A kanizsai védelmi övezetbe tartozó várakat is igyekeztek megerősíteni. Komár esetében is szinte minden évben történt valamiféle erősítési munka. A fa-föld szerkezetű várat 1568-ban Thury György kanizsai kapitány kezdte kiépíteni a környező falvak jobbágynak ingyenmunkájával.²⁸

22 TAKÁTS 1915. 131.; VÁNDOR 2000. 89–90.

23 MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Missiles, Köves András Nádasdy Tamáshoz. Pozsony, 1555. június 13.

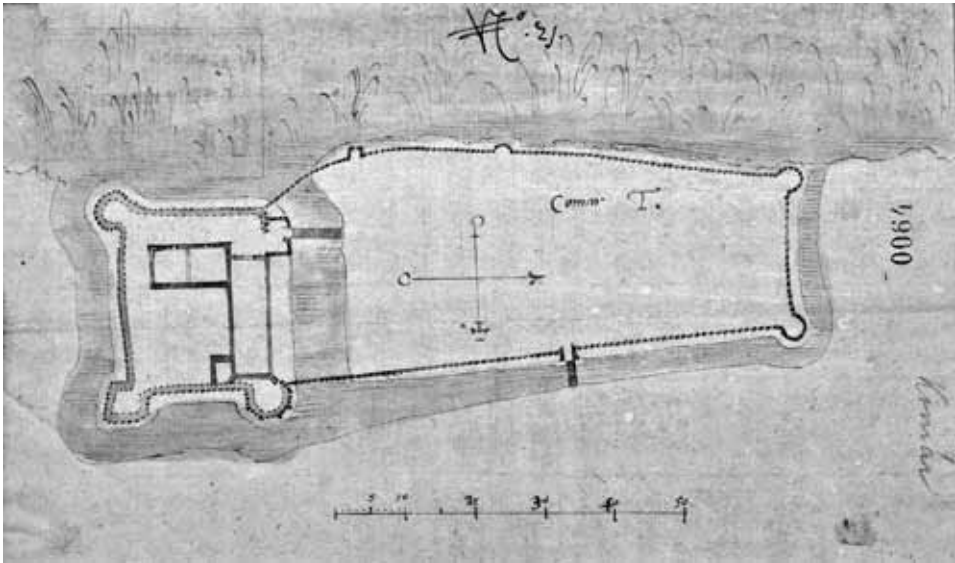
24 VÁNDOR 2000. 91.

25 Az 1556. évi 4. tc. szerint megfelelő bérezzel (lovas szekerek 4 lóval napi 80 dénár, ökrös szekerek 6 ökörrrel naponta 60 dénár) minden 100 jobbágy után a véghelyek megerősítési munkálataira 3 napra 4 szekeret ajánlottak fel.

26 CJH 1899./b. 1556. 7. tc. 398–399.

27 PÁLFFY 2000. 21.

28 MÜLLER 1973. 72–73.

4. kép Giulio Turco alaprajza a kiskomári várról (1571–1572)

1571–1572 fordulóján Giulio Turco itáliai várépítész és munkatársai felmérték a dunántúli végvárak egy jelentős részét. Az ekkor készült ábrázolás szerint a komári vártól nyugatra mocsár terült el. A huszárvárat palánk kerítette, hossza kb. 118 m, szélessége a belső várhoz közelebb kb. 62 m, északi keskenyebb oldalán pedig kb. 43 m.²⁹ A külső vár északi sarkain rondellák helyezkedtek el. A belső várat a huszárvártól árok választotta el, ezen belül egy fordított L alakú köépület található. Északnyugati részén egy kapuvédmű állt, ez alatt vezetett a huszárvárba az egyetlen híd. A délnyugati és északkeleti részén egy-egy rondella, a délkeleti sarkán szintén fa-föld szerkezetű bástya helyezkedett el.³⁰ A belső vár négyszög alakú, mérete kb. 51×64 méter lehetett.

1574-ben a palánk a víz miatt erősen megrohadt és a belső ház is javításra szorult. A vár árka sem volt elég mély, néhol még térdig sem ért benne a víz. Kisserényi Gábor kapitány csak nehezen tudta megszervezni a felújítást. A várhoz rendelt Somogy megyei falvakból erőszakkal kellett felhajtani az embereket, akik a várhoz tartozó Komár, Karos és Galambok falvakból származókkal együtt is olyan kevesen voltak, hogy számottevő építést nem lehetett velük végezni. A kapitány a munkákhoz a király és a Kamara segítségét kérte.³¹ Károly főherceg 1575 őszén azt írta a komári kapitánynak, hogy egyelőre semmilyen építményt nem szabad építeni Komárban, mert az erőket Kanizsa megerősíté-

29 A Turco-féle rajzon ugyan csak a lépték van megjelölve, a mértékegység nincs, de feltehetjük, hogy a mérték a passa, azaz lépés, hiszen Turco más felmérésein feltünteti ezt a mértéket, illetve a kor más építészei, köztük Pietro Ferabosco is ezt használta felméréseinél. A passa pedig a királyi kettős lépésnek feleltethető meg, amely 1,8756 m. DOMOKOS 2001. 642. Ezzel nem ért egyet teljes mértékben Kovalovszki Júlia, aki szerint a lépések inkább ölnék, tehát valamelyik lábméret hatszorosának felelnek meg, és így 1,8 m-rel számol, bár elismeri, hogy valójában az érték ennél nagyobb, de az 1,8 m-rel könnyebb számolni. MÉRI 1988. 72. A két mérték majdnem megfelel egymásnak.

30 PATAKI 1931. 115.

31 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, Kisserényi Gábor Batthyány Boldizsárhoz. Komár, 1574. február 28. Közl.: E. ABAFFY 1968. 61.

sének folytatására kell felhasználni. Miután ott befejeződtek a munkálatok, azt követően majd Komárnál is megkezdődhetnek a munkák.³² A következő években így csak a vár állapotának megővására volt mód, Kanizsa kiépítése prioritást élvezett.

Az 1577–1578-ban tartott haditanácskozások döntésének értelmében a komári várat a mellette fekvő szigetre kellett volna áthelyezni. Ennek elvégzésére 6000 forint költséget állapítottak meg, amelyet a kanizsai építésekre szánt összegből kellett volna elkülöníteni.³³ A döntés azonban csak terv maradt, hiszen Kiskomár vára a későbbiek során is ugyanott helyezkedett el, mint ahol Turco lerajzolta.

1588-ban Kapra Ferenc kapitány a vár építését a maga költségén és a saját rabjaival végeztette. Rabjaival a hó leestéig építtetett. A porház és a belső kőházak zsindelezte-tését végezték, mert az öreg gerendafák mind elrohadtak az esős idő miatt. Mellettük a vártaházak is felújításra vártak.³⁴

A határ menti török katonaságnak a hosszú békeidőszak alatt egyre rosszabb lett az ellátása. Egyre inkább úgy látták, hogy csak újabb adóztatható területek megszerzése segíthet rajtuk, így Hasszán boszniai pasa támogatásával mindent megtettek egy háború kirobbantásáért.³⁵ Ennek előszeleként 1591. augusztus elején³⁶ egy éjszaka a szigetvári Kis Hasszán bég megtámadta a komári várat. A törökök a védők nagy részét elfogták, a többieket levágták. A lovakat és a várban talált eszközöket táborukba hordták ki, aztán a helyet felégették.³⁷

Zrínyi György dunántúli kerületi főkapitány ezt követően a vár újjáépítését sürgette, mert attól félt, hogy ha azt a törökök teszik meg, Kanizsa és a környező várak könnyen támadhatók lesznek. Ezért a vármegyét arra utasította, hogy mindenféle építőanyag-gal haladéktalanul menjenek Komárhoz. Úgy vélte, hogy a vármegyék emberei nehezen maradnak három napnál tovább a helyen, ezért Ernő főherceget kérte, hogy a stájer rendeknek is parancsolja meg, küldjenek segítséget.³⁸ Zrínyi György és Nádasdy Ferenc Kiskomáromhoz érkező serege biztosította a helyszínt addig, amíg a várat földből és fából újjáépítették.³⁹ A vár építési munkálatainak finanszírozására a Magyar Kamara kölcsönöket is felvett. Szegedi Márton és Szegedi András nagyszombati kereskedők 500 forintot kölcsönöztek erre a célra.⁴⁰ Zala vármegye is mindent megtett a felégetett vár újjáépítéséért. 1591 őszén azt kérték Ernő főhercegtől, hogy a megye ingyenmunkáját, amelyet Kanizsához rendeltek, inkább Kiskomáromhoz és a megyében található más véghelyekhez szolgáltatassák. Ere engedélyt is kaptak.⁴¹

32 MOL P 707 Zichy cs. lt., 233. cs. Fasc. 219 B. Numerus 1. fol. 3–4. Károly főherceg Kissereányi Gábor komári kapitányhoz, Bécs, 1575. szeptember 9.

33 GEÖCZE 1894. 678.

34 MOL E 185 Nádasdy cs. lt., Missiles, Kapra Ferenc Nádasdy Ferenchez, Kiskomár, 1588. szeptember 13.

35 FODOR 1997. 78–80.

36 A támadás pontos időpontját nem ismerjük, de Szinán budai pasa augusztus 13-án már mentegetőzött Ernő főhercegnél a koppanyi és szigetvári bég kiskomári akciója miatt. BAYERLE 1972. 106–108. Istvánffy Miklós történeti munkájában az eseményt Nagyboldogasszony ünnepének (die Divae Virgini in coelum assumtae festo) éjjelére tette, és a tőle megszokott kritikus szemlélettel a vár elesét azzal magyarázta, hogy a katonák késő éjjelig ittak és lerészegedtek, ezért a bortól és az álomosságtól kábák voltak. ISTVÁNFFY 1758. 363., ISTVÁNFFY 1868. 662.

37 PETHŐ 1753. 131–132.

38 ÖStA FHKA HKA HFU rote Nr. 58. 1591. augusztus fol. 689–690. Zrínyi György Ernő főherceghez, Goricsán, 1591. aug. 16.

39 ISTVÁNFFY 1868. 662.; PETHŐ 1753. 132.

40 SZAKÁLY 1995. 200.; MOL E 15 Expeditiones camerales 637. kötet, 1592. január No. 53–54.

41 BILKEI–TURBULY 1989. 46–47.

5. kép Dél-dunántúli várak a 17. század elején (készítője ismeretlen)

A tizenötéves háború során, 1600-ban a törökök a Dél-Dunántúlon indítottak hadjáratot. A Budáról Kanizsa ostromára érkező török csapatok közeledtének hírére a kiskomári katonák nagy része megszökött. A várban maradt Bakó Farkas főkapitány és a maradék katonaság úgy ítélte meg, hogy nem tudják az erősséget megvédeni, ezért felgyújtották, majd elhagyták, így az a törökök kezébe került.⁴²

Az 1601. évi országgyűlés központi témája Kanizsa eleste volt. Az erősség visszafoglalására az ősz folyamán tettek kísérletet, de november 16-án eredmény nélkül vonultak el a vár alól. Az ostromlók azonban közvetve sikert is elértek. Jelenlétüknek köszönhetően Ráttky Menyhért vezetésével⁴³ egy magyar csapat szeptember végén vagy október elején visszafoglalta a komári várat,⁴⁴ amelyet ezt követően helyreállították és őrséggel látták el. A vár megerősítésére az 1602. évi, majd az 1604. évi országgyűlés Somogy vármegye ingyenn munkáját rendelte ki.⁴⁵

42 A vár feladásának körülményeit vizsgálva az 1600. december 16-án Nagy Imre és Nagy István kiskomári vajdák vallomása, valamint Thomas Müller vezetésével december 20-án kihallgatott Kalló János tizedes (Rottmeister), Somogyi Illés, Seggei Miklós drabant és Piski Lőrinc haramia, kiskomári katonák vallomása: ÖStA KA HKR Akten Exp. 1601. März No. 187. fol. 57–62. Hans Günter Petzinger, a kiskomári német katonák kapitányának mentegetőző levele Mátyás főherceghez: ÖStA KA HKR Akten Exp. 1601. März No. 187. fol. 63–65.

43 Erről egy 1620-ban az uralkodóhoz írt kérelmében maga számolt be. ÖStA FHKA HKA HFU rote Nr. 120. Konv. 1620. Juni fol. 67r.

44 Pethő 1753. 151.; A Haditanács a visszafoglalásról október 3-án tájékoztatta az uralkodót. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 207. Reg. 1601. október 3. No. 6. fol. 24r. Ráttky jelentése a vár bevételéről október 6-án érkezett meg a Haditanácshoz. Uo. Bd. 206. Exp. 1601. október 6. No. 17. fol. 204r.

45 CJH 1899./b. 1602. 14. tc. 22. §. 920–921.; 1604. 8. tc. 25. §. 946–947.

Egy, az 1600-as évek elején készült térkép (5. kép),⁴⁶ amelynek középpontjában, némi túlzással arxként megnevezve, a kiskomári erősség látható, a várat már sokkal jelentősebb kiépítettséggel ábrázolja, mint a Turco-féle váralaprajz – már amennyiben elfogadjuk, hogy a ábrázolása hiteles. A térképen 28 várat tüntettek fel, amelyeket a mocsaras területekre és az észak–déli irányban futó hegyhátakra rajzoltak. A rajtuk jelzett félhold vagy kereszt alapján megállapítható, hogy 15 magyar és 13 török vár szerepel a térképen. A jobb alsó sarokban a török várak Komártól való távolságát feltüntették fel.⁴⁷ A távolságokat magyar mérföldben (miliaria Ungarica) adták meg. A térkép keleti tájolású, ezt figyelembe véve a térkép adatai helyesek.

A komári vár itt látható ábrázolása (6. kép) megegyezik a Turco által felmért erősséggel, de korszerűbb védművekkel van ellátva. A várban több, ismeretlen funkciójú épület helyezkedett el, amely inkább a sematikus megjelölés következménye, mint valóságos épületek ábrázolása. A belső vár három bástyával és egy toronnyal volt megerősítve.⁴⁸ A külső vár védműveit az 1570-es évekbeli állapothoz képest átépítették, bástyákat, és egy kaputornyot emelve, amelyen keresztül a várba lehetett jutni. A vártól keletre feküdt a palánkkal megerősített hostát.⁴⁹ A palánk teljesen körbevette a praesidiumot, melynek keleti, hostát előtt lévő részének északkeleti és délnyugati sarkán, valamint majdnem a közepén rondellákat építettek. A hostát palánkján a középső rondellától délre egy kaputorny helyezkedett el. A hostáton kívül helyezkedtek el a várhoz tartozó majorok, kertek. Ezek kerítéssel voltak körbevéve, amelyek azonban kevésbé tölthettek be védelmi funkciót, amit az a számos híradás is bizonyítja, amely arról szól, hogy a törökök a komári mezőre jöttek és a majorokra támadtak.⁵⁰

A Kanizsával szemben lévő várak erősítéséhez nagy szükség volt a hódoltsági falvak gratuitus laborjára, ezért az erősségek kapitányai igyekeztek minél több falut a szolgáltatás elvégzésére rábírní. Az országgyűlések a balatoni végek megerősítése esetében meghatározták az erősítési munkálatok rendjét. A leginkább megerősítendőkhöz előkelő helyet foglalt el Komár vára, amely a legveszélyesebb helyen, a török területre beékelve helyezkedett el. Ezért Somogy megyét, valamint Baranya megye egyes falvait rendelték hozzá.⁵¹ Hiába határozta azonban meg az országgyűlés, mely területek hova tartoznak az ingyen vármunkával, azok tényleges végrehajtásához szükség volt a végvári katonaság bevetésére, akik erőszakkal hajtották fel a falvak népét az építési munkálatok elvégzésére.

A 17. század során a Kanizsával szembeni véghelyek mindegyikénél problémát jelentett a vár karbantartása. A főként fa-föld szerkezetű bástyák és palánkok állandó, szinte évenkénti megújításra szorultak. A várak kapitányai azonban megfelelő anyagi háttér hiányában erre nem voltak képesek. Kérelmeik, leveleik egyik legfontosabb témájává a kezelésükbe tartozó vár rossz állapotának ismertetése vált.⁵² Kiskomár esetében is ugyanez a tendencia figyelhető meg.

A törökök a viszonylagos béke ellenére jelentősebb katonai akcióktól sem riadtak vissza. Így 1637. december 21-én éjjel megtámadták a komári várat. A támadó törökök közel ezren voltak, akik a külső vár kerítését 25 lépésnyi hosszan ledöntötték. Az éjszaka

46 MOL S 16 Esterházy család hercegi ágának levéltárából kiemelt térképek No. 1082.

47 IRMÉDI-MOLNÁR 1966–1967. 178.

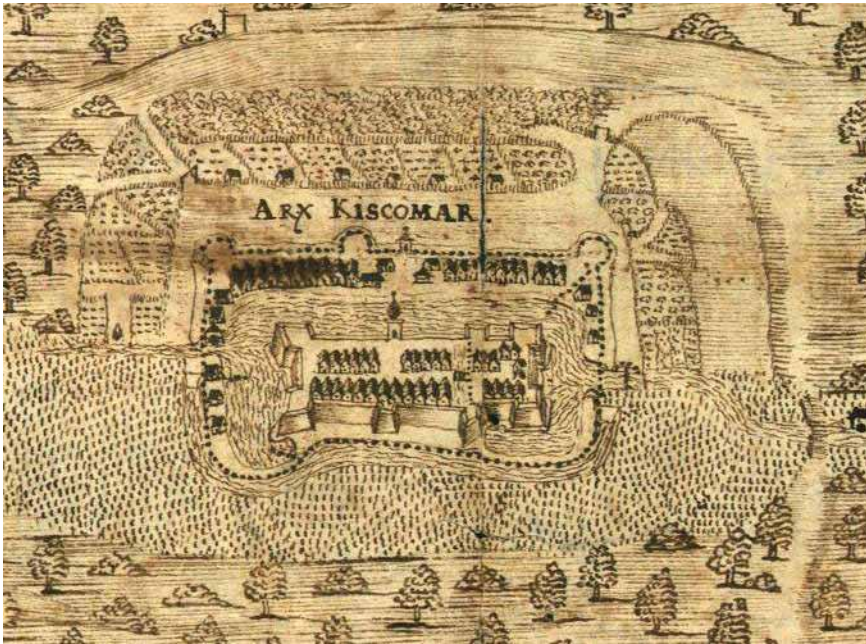
48 A Turco-féle ábrázolástól eltérően a készítő felcserélte az ÉK-i bástyát és az ÉNY-i tornyot.

49 A hostátot az 1630-as években többször külső várként is említik.

50 Pl. MOL E 142 Acta publica, Fasc. 47. No. 31. fol. 3.; MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36734. Pethő László Batthyány Ádámhoz, Komár, 1650. július 3.

51 CJH 1900. 1618. 49. tc. 7. §. 150–151.; 1622. 36. tc. 27. §. 210–211.; 1630. 3. tc. 8. §. 282–283.

52 MÜLLER 1978. 82–83.

6. kép Kiskomárom ábrázolása a 17. század elején készített, a dél-dunántúli várakat ábrázoló térképen

folyamán háromszor ostromolták meg a sörház mellett lévő palánkot a malom felől⁵³ és vagdalták a sorompót. Lovász Istók és Varga Jakab házai között – amelyek a sörfőzőház mellett voltak – át is vágták magukat a palánkon. Azért sikerült a támadás, mert az árokban a víz megfagyott, így azon át tudtak támadni.⁵⁴

1638-ban Bessenyei István főkapitány a kiskomári kaput elhanyagolta és újat építtetett, mert olyan rossz állapotban volt, hogy újat kellett csináltatni.⁵⁵ Annak ellenére, hogy Bessenyei saját bevallása szerint állandóan építette az erősséget, Batthyány Ádámot 1641-ben arról tájékoztatták, hogy a főkapitány „ám elég ringyossan, s rongyossan, és kidüledve hagyja Komárnak falait”. Bessenyei nagyobb gondot fordított a sörház és a szőlőskertben lévő góré építésére, amelyre a palánk javítására való fát használta. Ezért a palánkfalat, amelyet korábban Sankó Boldizsár a jobbágyaival hordatott, csak a kötelek tartották össze.⁵⁶

1645. június 11-én reggel a palánk egy hatalmas darabja földtöltésével együtt az öreg kapu mellett az árokba dőlt, amit csak nagy munkával lehet helyreállítani. Bessenyei

53 A malom pontos helyéről nincs információnk, de a 17. század elején készült – már említett – térképen a várat körülvevő vizesárok befolyásánál ábrázolt épület egy vizimalomra emlékeztet.

54 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 40986. Sankó Boldizsár Bessenyei Istvánhoz, Komár, 1637. december 21.

55 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 6338. Bessenyei István Batthyány Ádámhoz, Kiskomár, 1638. július n. n.

56 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 27372. Könczöl Mihály Batthyány Ádámhoz, Kiskomár, 1641. április 17.

István főkapitány azt tervezte, hogy minél hamarabb felállítják a palánkot és újra az árokba dőlt földdel erősítik azt meg.⁵⁷

A törökök Hasszán kanizsai pasa vezetésével 1651. augusztus 15-én ismét megtámadták Komárt. Hajnaltól délutánig négy tarackkal lötték a kapukat és a bástyákat. A várban lévő malom miatt az árokban lévő víz gyakran elfolyt, de ez az épület az egyik bástyához is olyan közel feküdt, hogy zajától az örök nem hallották egymás szavát és a neszeket. Az 1637. évi ostromhoz hasonlóan a törökök most is itt vágták be a palánkot, és annak, valamint a sörháznak a fedezékéből okozták a legtöbb kárt, mert a malom miatt nem tudtak a bástyáról rendesen lőni rájuk.⁵⁸ A támadást a komáriak Pethő László főkapitány vezetésével ugyan sikeresen visszaverték, de a támadás során a hostát és a várhoz tartozó majorok leégtek.

A kiskomári malom a támadásban elpusztult, de még az év november 6-án Batthyány Ádám engedélyezte Pethő László főkapitánynak, hogy egy másik helyen, a praesidiumban újat építhet. Mivel a régi malom helyére nem engedett építeni,⁵⁹ konfliktus alakult ki a régi malom tulajdonosa, Sárkány Miklósné és Pethő, valamint Batthyány között, de a vár érdeke, és védelmi szempontjai fontosabbnak bizonyultak.⁶⁰

A török támadás arra hívta fel a figyelmet, hogy a komári vár nincs megfelelően megerősítve, ezért Pethő László főkapitány az ostrom után mindent megtett azért, hogy a hiányosságokat pótolja. Kijelentette, hogy a jövőben a veszprémi püspök Somogy megyei birtokainak jobbágyait akár erőszakkal is a kiskomári vár építésére hurcolja.⁶¹

A bécsi hadvezetés az 1650–1660-as években tervbe vette Kiskomárom praesidium jelentős megerősítését (7. kép). A terv egy 74 magyar végvár tervrajzát tartalmazó kötetben maradt fenn, amelynek elkészítésére Gonzaga herceg, az Udvari Haditanács elnöke adott megbízást. A várrajzokat 1653–1667 között készítették.⁶² Mivel a Kiskomáromot ábrázoló alaprajzon nincs évszám, így keletkezésének idejét e két időpont határozza meg.

A hostát kapujának védelmére ravelin, a déli és északi oldalon pedig egy-egy demilune került volna megépítésre, jó védhetőséget biztosítva az erősségnek. Természetesen ezek is föld-fa szerkezetű építmények lettek volna. Az 1654–1655 évek során folyó építkezésekre vonatkozó adatok, így az ehhez kapott pénzösszegek, arra utalhatnak, hogy a terv kivitelezését meg is kezdték. Még 1653-ban Pethő László a gratuitus labor várhoz rendelésén túl 2000 forintot is kapott a vár építésére, de a főkapitány a rossz állapotban lévő erősséget ennek ellenére sem erősítette. Ez is közrejátszhatott abban, hogy ugyanakkor a Haditanács arra kötelezte Pethőt, hogy a kapott összeget Batthyány Ádámnak adja át, aki azt más végvárak építésére fordíthatta.⁶³ A következő év tavaszán Johann Christoph Puchaim a Haditanács alelnöke arról tájékoztatta Pethőt, hogy Batthyány Ádámot megbízta a komári építkezéshez szükséges eszközök biztosításával.⁶⁴ A bástyák rossz álla-

57 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 6534. Bessenyei István Batthyány Ádámmal, Komár, 1645. június 11.

58 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36835. Pethő László Batthyány Ádámmal, Kiskomár, 1651. december 9.

59 MOL P 1315 Batthyány cs. lt., Batthyány I. Ádám iratai, 4. cs. Másolati könyv a. fol. 306–307.

60 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36835. Pethő László Batthyány Ádámmal, Keszthely, 1651. december 9.

61 BILKEI–TURBULY 1996. 119.

62 KISARI BALLA 2000. 26.

63 MOL A 14 Insinuata Consilii Bellici, I. kötet, No. 199.

64 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36893. Pethő László Batthyány Ádámmal, Komár, 1654. május 9.

7. kép Kiskomárom átépítési terve a 17. század második felében

potban voltak, a palánk eldőlt, át lehetett járni rajta, ezért kötelekkel kötözték össze.⁶⁵ E mellett a sáncok bedőléssel fenyegettek, ha meg nem építik őket, melynek kivitelezésére a főkapitány Batthyánytól talicskákat és egyéb építéshez szükséges dolgokat kért.⁶⁶

A vár megerősítése és építése érdekében a Haditanács még a július közepén felszólította a Magyar Kancelláriát, utasítsa a környező vármegyéket, hogy szükség szerint nyújtsanak segítséget szállítással, munkásokkal és gratuitus laborral.⁶⁷ Az építkezés kivitelezésére 1654. június 10-én német építőmester érkezett a várba, akit azonban Batthyány Ádám a munkálatok megbeszélésére magához rendelt.⁶⁸ Pethő kapitány a munkálatok elkezdéséről rendelkező pátensre várt,⁶⁹ melynek hiányában a vármegyék sem tettek semmilyen felajánlást,⁷⁰ így a munka egyre halasztódott.

1654. szeptember 7-én Zala megye közgyűlésén bemutatták III. Ferdinánd Somogy megyének címzett levelét, a kiskomáromi segélyről. A király a vár építésére újabb 2000 forintot ajánlott. Hogy az építkezés folyamatosan és alkalmasan folyjon, a két megye

65 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 40102. Ropoli Farkas, Csabai György, Simon Pál és Eösi István Batthyány Ádámhoz, Kiskomár, 1654. július 31.

66 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36896. Pethő László Batthyány Ádámhoz, Komár, 1654. május 17.

67 MOL A 14 Insinuata Consilii Bellici, I. kötet, No. 213.

68 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36899. Pethő László Batthyány Ádámhoz, Komár, 1654. június 10.

69 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36902. Pethő László Batthyány Ádámhoz, Keszthely, 1654. július 13.

70 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36909. Pethő László Batthyány Ádámhoz, Komár, 1654. augusztus 16.

szekereket és kézimunkásokat rendelt ki azzal a feltétellel, hogy a kapitány a fenti összegből fizeti a munkásokat.⁷¹ Ez után kezdődhetek meg a tényleges építési munkálatok, mert Pethő október 12-én jelentette Batthyány Ádámnak, hogy az egyik sánc elkészült és nekiláttak a másik építésének is.⁷² A sáncok építése az építőmester instrukciói szerint a következő években is folyt, de az erre a célra rendelkezésre álló pénzt a főkapitány kevésnek ítélte.⁷³ Kérdés, hogy vajon a komári főkapitány által sáncnak nevezett védmű azonos-e az említett tervrajzon szereplő két demilune-nel?

A kutatás jelen állásában még nem bizonyítható, hogy a tervbe vett erődítési munkálatok mind megvalósultak-e, de még ha elkészültek is, a vár védelmi erejét nem növelték meg annyira, hogy kibírjon egy nagyobb török ostromot. Az 1664. évi török hadjárat elején, július 13-án a törökök meg is szállták a komári erősséget és a nagyvezír a vár átadására szólította fel a védőket.⁷⁴ A vicekapitány úgy ítélte meg, hogy segítség nélkül a vár három-négy napnál tovább nem fog tudni ellenállni.⁷⁵ Mivel a környéken lévő keresztény katonai egységek Pápára igyekeztek,⁷⁶ ezért a védők tárgyalásba kezdtek a vár átadásáról, amelyre július 14-én sor is került.⁷⁷ Mivel a vár palánkjának egy része már korábban kidőlt, nehéz lett volna megtartani az erősséget, ezért a törökök másnap fel is égették azt.⁷⁸

A török sereg végül Bécs felé indult, de augusztus 1-én Szentgotthárdnál vereséget szenvedett. A bécsi vezetés augusztus 10-én Vasváron mégis békét kötött a törökökkel, amelyben kikötötték, hogy Zrínyi-Újvárt nem lehet újjáépíteni. Ám nemcsak ez utóbbi vár, hanem Kiskomárom sem épült újjá. Ezzel az általunk tárgyalt erősség véglegesen elpusztult, és kikerült a dél-dunántúli védelmi rendszerből.

IRODALOM

E. ABÁFFY 1968	Dunántúli missilisek a XVI. századból. Közzéteszi E. ABÁFFY ERZSÉBET. Budapest, 1968. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 121. 60–65.
Anjou II. 1992	Anjou-kori oklevéltár. Szerk. Kristó Gyula. II. Budapest–Szeged, 1992.
BAYERLE 1972	BAYERLE, GUSTAV: Ottoman diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590–1593. Bloomington, 1972. Indiana University Publications Uralic and Altaic Series Vol. 101.
BESSENYEI 1994	BESSENYEI JÓZSEF: Enyingi Török Bálint. Okmánytár. Budapest, 1994.

71 BILKEI–TURBULY 1996. 129.

72 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36915. Pethő László Batthyány Ádámmal, Komár, 1654. október 12.

73 MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36944. Pethő László Batthyány Ádámmal, Komár, 1655. május 21.; MOL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36978. Pethő László Batthyány Ádámmal, Komár, 1656. május 22.

74 PROKOSCH 1976. 203–205.

75 ÖStA KA AFA 1664/7/93. Sárkány István levele. Kiskomárom, 1664. július 13., a levél kivonata: ÖStA KA AFA 1664/7/105.

76 ESTERHÁZY 1989. 329.

77 ÖStA KA AFA 1664/7/117.

78 PROKOSCH 1976. 207.

- BILKEI–TURBULY 1989 BILKEI IRÉN–TURBULY ÉVA: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711. I. 1555–1609. Zalaegerszeg, 1989. (Zalai gyűjtemény 29.)
- BILKEI–TURBULY 1996 BILKEI IRÉN–TURBULY ÉVA: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711. II. 1611–1655. Zalaegerszeg, 1996. (Zalai gyűjtemény 39.)
- BORSA 1989 BORSA IVÁN: Királyi rendeletre tartott megyei közgyűlés Somogyvár mellett 1444-ben. *Somogy megye múltjából*, 20. (1989) 5–26.
- CJH 1899./a Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici). 1000–1526. évi törvényczikkek. Fordították és jegyzetekkel ellátták Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Magyarázatokkal és utalásokkal kíséri Márkus Dezső. Budapest, 1899.
- CJH 1899./b Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici). 1526–1608. évi törvényczikkek. Fordították és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Budapest, 1899.
- CJH 1900 Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici). 1608–1657. évi törvényczikkek. Fordították és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Budapest, 1900.
- CSÁNKI 1894 CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. II. Budapest, 1894.
- CSORBA 1974 CSORBA CSABA: Erődített és várrá alakított kolostorok Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. *Somogy megye múltjából*, 5. (1974) 13–47.
- DOMOKOS 2001 DOMOKOS GYÖRGY: Az egri vár számítógépes rekonstrukciójának tapasztalatai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001/4) 640–661.
- ENGEL 1996 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I. Budapest, 1996. História Könyvtár, Kronológiák, Adattárak 5.
- ESTERHÁZY 1989 ESTERHÁZY PÁL: Mars Hungaricus. Sajtó alá rendezte, fordította: Iványi Emma. Bevezetőt írta és szerk. Hausner Gábor. Budapest, 1989. (Zrínyi Könyvtár III.)
- ETE III. 1906 Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János. III. 1535–1541. Budapest, 1906.
- ETE IV. 1909 Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. Karácsonyi János–Kollányi Ferenc. IV. 1542–1547. Budapest, 1909.
- FODOR 1997 FODOR PÁL: Egy nagy háború előjátéka. Megjegyzések az 1591–1593 közötti oszmán politikáról. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk.: Hanák Péter. Pécs, 1997. 77–82.
- FÜGEDI 1972 FÜGEDI ERIK: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. *Századok*, 106. (1972/1) 69–95.

- GEŐCZE 1894 GEŐCZE ISTVÁN: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. (1894) 502–537., 647–673.
- HORVÁTH 2006 HORVÁTH RICHÁRD: Castrum Teremhegy. Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez. *Castrum*, 3. (2006/1) 59–71.
- IRMÉDI-MOLNÁR 1966–1967 IRMÉDI-MOLNÁR LÁSZLÓ: Warum wurde auf alten Landkarten die Tihanyer-Halbinsel am Südufer des Balatons dargestellt? *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio geographica. Tomus II–III*. 1966–1967. 175–185.
- ISTVÁNFFY 1758 NICOLAUS ISTHVANFI: Historia regni Hungariae ... libris XXXIV. Viennae–Pragae–Tergesti, 1758.
- ISTVÁNFFY 1868 ISTVÁNFI MIKLÓS: Magyarország története. 1490–1606. Fordította: Vidovich György. II. Debrecen, 1868.
- KISARI BALLA 2000 KISARI BALLA György: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000.
- KNAUZ 1863 KNAUZ NÁNDOR: A budai káptalan regestái 1148–1649. *Magyar Történelmi Tár*, 12. (1863) 1–156.
- KOPPÁNY 2006 KOPPÁNY TIBOR: Erődített nemesi udvarházak a késő középkori-kora újkori Magyarországon. In: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Szerk. Domokos György. Budapest, 2006. 61–66.
- KÖLTŐ–VÁNDOR 1996 Évezredek üzenete a láp világából. (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992). Szerk. KÖLTŐ LÁSZLÓ–VÁNDOR LÁSZLÓ. Kaposvár–Zalaegerszeg, 1996.
- KUMOROVITZ L. 1953 Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeállította: KUMOROVITZ L. BERNÁT. Budapest, 1953. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok, 2.)
- MÉRI 1988 MÉRI ISTVÁN: A kanizsai várásatás. Budapest, 1988.
- MÜLLER 1973 MÜLLER VERONIKA: Thury György kanizsai kapitánysága. Zalaegerszeg, [1973.]
- MÜLLER 1978 MÜLLER VERONIKA: A zalai végek mindennapi problémái a XVII. század első felében. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1978. Szerk. Degré Alajos. Zalaegerszeg, 1978. 81–93. (Zalai Gyűjtemény 8.)
- PATAKI 1931 PATAKI VIDOR: A XVI. századi várépítés Magyarországon. *Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts*. I. Jahrg. Budapest, 1931. 98–132.
- PÁLFFY 2000 PÁLFFY GÉZA: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században.² Pápa, 2000.
- PETHŐ 1753 PETHŐ GERGELY: Rövid magyar kronika sok rend-béli fő historiás Könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedett és irattatott Petthő Gergellytől. Kassa, 1753. (Reprint: Budapest, 1993.)
- PROKOSCH 1976 Krieg und Sieg in Ungarn. Die Ungarnfeldzüge des Großwesirs Köprülüade Fazil Ahmed Pascha 1663 und 1664

- nach den „Kleinodien der Historien“ seines Siegelbewahrers Hasan Aga. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von ERICH PROKOSCH. Graz–Wien–Köln, 1976. (Osmanische Geschichtsschreiber 8.)
- RÁCZ 2000 Középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményeihez készült levéltári segédletek. Szerk. RÁCZ GYÖRGY. Budapest, 2000. CD-ROM
- RÉVÉSZ 1892 RÉVÉSZ KÁLMÁN: A presbyterium legelső nyomai hazai református egyházunkban. *Protestáns Szemle*, 4. (1892) 419–446.
- F. ROMHÁNYI 2000 F. ROMHÁNYI BEATRIX: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, 2000.
- F. ROMHÁNYI 2005 F. ROMHÁNYI BEATRIX: Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon. *Aetas*, 20. (2005/4) 91–101.
- SZAKÁLY 1995 SZAKÁLY FERENC: Mezőváros és reformáció. Budapest, 1995. (Humanizmus és reformáció 23.)
- TAKÁTS 1915 TAKÁTS SÁNDOR: Rajzok a török világból. I. Budapest, 1915.
- VÁNDOR 1994 VÁNDOR LÁSZLÓ: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Nagykanizsa. Városi monográfia I. Szerk. Béli József–Rózsa Miklós–Rózsáné Lendvai Anna. Nagykanizsa, 1994. 215–424.
- VÁNDOR 2000 VÁNDOR LÁSZLÓ: Zalakaros és környékének története az ősidőktől a török kor végéig. In: Lovász György–Gyulai Ferenc–Ördög Ferenc–Vándor László–Halász Imre–Kerecsényi Edit–Novák Ferenc: Zalakaros. Zalakaros, 2000. 87–96.

RÖVIDÍTÉSEK

AFA	Alte Feldakten
Exp.	Expediit
FHKA HKA HFU rote Nr.	Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, rote Nummer
HKR Akten	Akten des Wiener Hofkriegsrates
HKR Prot.	Protokolle des Wiener Hofkriegsrates
KA	Kriegsarchiv
MOL	Magyar Országos Levéltár
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv, Wien
Reg.	Registratur

A TOKAJI VÁR 17. SZÁZADI ÁBRÁZOLÁSAIRÓL¹

A tokaji vár hadászati szempontból rendkívül fontos helyen, a Tisza és a Bodrog összefolyásánál, egy szigeten helyezkedett el és őrizte a Tiszántúlra, Debrecen felé és Erdélybe vezető út átjáróját. Jelentőségét az egész török korban megőrizte, ennek megfelelően mindenkori birtokosai igyekeztek védhető állapotban tartani az erősséget. Ez azonban fekvése folytán nagy nehézségekkel járt. Bár a vár magját egy négyszögletes, négy saroktoronnyal védett, kőből és/vagy téglából emelt építmény adta, a sziget pere-mén körbehúzó fal már alapvetően csak fából és földből készült palánk volt. A vár feltárása az elmúlt években kezdődött meg, s ez indokolja, hogy részletesebben foglalkozunk az amúgy ismert és a még ismeretlen ábrázolásokkal.²

Az alaprajzok és a látképek

Az erősségről a legkorábbi ábrázolását a 16. század közepéről ismerjük, konkrétan Zsámboky János rölpapjáról 1565-ből, amely az ugyanezen év februárjában lezajlott ostromot ábrázolja, midőn a Lazarus von Schwendi parancsnoksága alatt álló császári és királyi csapatok heves harcok után bevették a Némethy Ferenc védelmezte várat.³ A feltehetően súlyosan megrongált erődítmény ezután nagyobb szabású felújításon esett át, amelynek eredményeképp létrejött a 17. századi ábrázolásokról jól ismert, rombuszra emlékeztető forma. Sarkain négy kisméretű, látszólag nem túl szerencsés kialakítású bástya állt, rendkívül rövid szárnyakkal, hosszú kurtinákkal. Nem tudni, hogy a gyenge védelmi rendszer a hozzá nem értésre, vagy az anyagi eszközök hiányára, esetleg a nagy sietséggel végzett átépítésre vezethető-e vissza.⁴ Mindenesetre a 17. század folyamán az erősség formailag nem sokat változott, ahogy azt a fennmaradt képanyag vizsgálata során látni fogjuk.

A tokaji várról a 17. században számos ábrázolás készült, alaprajzok és látképek egyaránt.⁵ Számunkra most a legfontosabbak ezek közül a Le Dentu album, a Theatrum

- 1 Jelen tanulmány a 2011. május 6-án Tokajban, a Castrum Bene Egyesület vándorgyűlésén elhangzott előadásom szöveges változata. Köszönettel tartozom kollégámnak, Kelenik Józsefnek a tanulmány és a tokaji vár számítógépes modelljének elkészítéséhez nyújtott segítségével, hasznos ötleteiért és tanácsaiért.
- 2 MAKOLDI MIKLÓS: Tokaj vára a 2007. évi feltárások tükrében. *Castrum*, 7. (2008/1) 168–196., Uő.: Tokaj várának 2008. évi alaprajz-hitelesítő feltárása. *Castrum*, 9. (2009/1) 91–100., Uő.: Jelentés a tokaji Rákóczi vár alaprajz-hitelesítő feltárásának 2009-es évadáról. *Castrum*, 11. (2010/1) 86–93.
- 3 SZALAI BÉLA: Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800. I. A mai Magyarország. Budapest, 2001. 212. tábla; HRENKÓ PÁL: Lucas Geörg Ssicha hadmérnök tokaji várképei nyomában. *Geodézia és Kartográfia*, 30. (1978/5) 368–378., 369.
- 4 A vár történetére a magyarországi források alapján I.: DÉTSHY MIHÁLY: A tokaji vár története. Tokaj várostörténeti tanulmányok. II. Tokaj, 1995. 5–88., az általam vizsgált képanyaggal kapcsolatban I.: uo. 55–63.
- 5 A Tokajról készült ábrázolások legteljesebb felsorolását I.: SZALAI 2001. 131–134., 56., 59., 60., 62., 75., 77., 78., 82., 220–223., 237., 243., 245., 268., 275., 286., 299., 300., 310., 322., 330. táblák. L. még: Uő.: Tokaj Vár Metszetes Könyve. Budapest, 2004.

Europeum X. kötetében található, Caspar Meriantól származó,⁶ illetve a Jacob von Holst és Lucas Georg Ssicha császári hadmérnökök által készített rajzok, minthogy ezek hitelessége szinte biztosra vehető.

A felsoroltak közül a legkorábbi a bécsi Nemzeti Könyvtár Kézirattárában őrzött ún. Le Dentu-kódexben maradt fenn, 1639-es évszámmal (1. kép).⁷ Az azonban egyáltalán nem biztos, hogy a két, Tokajt kelet, illetve nyugat felől mutató kép valóban ezen évben készült. Valószínűbb, hogy korábban, és csupán a kódex összeállítása történt a mondott évben. A Le Dentu-féle rajzoknak további változatai, másolatai(?) ismeretesek. Az egyik az ún. Montecuccoli-albumban (2. kép),⁸ a másik Karlsruhéban, a Badisches Landesbibliothek gyűjteményében található.⁹ Mindkettőről meg kell jegyezni, hogy rendkívül szépen kidolgozottak, úgyhogy egyáltalán nem tartom bizonyosnak, hogy a Le Dentu kódexben levő példányok az eredetiek.

Az idő sorrendjében a következő rajzoló a rendkívül tevékeny Jacob von Holst császári hadmérnök, aki I. Lipót szolgálatában sok helyen megfordult. Korábban Prágában dolgozott,¹⁰ majd Montecuccoli kérésére az uralkodó a Tiszántúlra induló sereghez rendelte,¹¹ amely Louis Raduit de Souches tábornok parancsnoksága alatt táborozott Tokaj alatt. Ebből tehát nyilvánvaló, hogy nem a tokaji vár erődítésének irányítására küldték oda, mint azt Détshy Mihály állítja.¹² Valószínűbb, hogy vagy csak egyszerűen élt a lehetőséggel, s ha már ott volt, felmérte és lerajzolta a várat, miként a tábornok is a környékkel együtt,¹³ vagy pedig a helyszínen bízták meg a feladattal. Ez utóbbi feltételezést erősíti, hogy nem csupán az adott állapotokat rögzítette, hanem az átépítésre is javaslatot dolgozott ki. Nem tudni, hogy ezzel összefüggésben történt-e, hogy Souches július 27-én ezredesi előléptetésre javasolta,¹⁴ amit később meg is kapott.¹⁵

6 Theatrum Europaeum, ... Zehender Theil ... von dem 1665sten Jahr biß in Anno 1671 ... Franckfurt am Mayn, 1677. 802–803. között, 23. tábla.

7 Österreichisches Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 8623. (1639). Másolatát innen használtam: Hadtörténelmi Térképtár G I h 672/1.

8 ÖStA KA Kartensammlung G I a 220 (1664).

9 Kiadta: KISARI BALLA GYÖRGY: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000. 475–476. Kisari ezeket is Ssichának tulajdonítja és 1666-ra datálja, de ennek semmiféle igazolását nem találjuk. Mindenesetre a közölt képeken nem szerepel Ssicha szignója, az esetleges hátoldali feliratról pedig a kiadó szokás szerint nem közölt információkat. Uo. 148.

10 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 321. Exp. 1660 fol. 191v. La Cron, Stier és Holst hadmérnökök beküldték a prágai Visehrad és a Kisoldal erődítési javaslatait. L.: ÖStA KA HKR Akt. 1660 Mai No. 52., benne Holst jelentése, amely viszont Bécsben kelt. Uo. fol. 3–4. Bécs, márc. 15.

11 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 321. Exp. 1660 fol. 190r. ápr. 26. Montecuccoli levele Gonzagának, az Udvari Haditanács elnökének az Erdély felé induló sereg szükségleteiről. Ebben jelzi, hogy szükség volna egy jó hadmérnökre is, és javasolja a brandenburgi Jacob von Holst főszállásmestert (General Quartiermeister). Holst német földön is hírnevet szerzett. Mellszobra ma is megtekinthető Spremberg várában, a Niederlausitzer Heidemuseum helytörténeti kiállításán (<http://www.heidemuseum.de>).

12 DÉTSHY 1995. 56.

13 ÖStA KA Kartensammlung H III c 15. Felirata: Der Römischen Kayserlichen Mayestet feldlager in OberHungarn bey Tokay unter dem Commendant dero General FeldtZeügmeisters Baron de Souches Anno 1660.

14 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 321. Exp. 1660 fol. 299v. aug. (júl. 27-ről). L. még: Uo. Bd. 323. Exp. 1661 fol. 25r. No. 72. jan.

15 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 324. Reg. 1661 fol. 9v. No. 53. jan. 29. Holst ezután még hosszú ideig császári szolgálatban maradt, bár 1661. ápr. 19. azt jelentette az Udvari Haditanácsnak, hogy a brandenburgi választó visszahívta Küstrin erődítéséhez. Uo. Bd. 323. Exp. 1661 fol. 204. máj. Ugyanakkor viszont Heister tábornok jún. 29-i jelentése szerint tervezetet nyújtott be Székelyhid építésére, majd Szamosújvárra távozott. Uo. fol. 322r. júl. Ekkoriban és később is dolgozott Szatmár építkezésén. L. erre: DOMOKOS GYÖRGY: Újabb adatok a szatmári erődítmény építéstörténetéhez az 1660–1670-es években. *Castrum*, 4. (2006/2) 47–70., Uo.: Hadmérnöki vita Szatmárról a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006/4) 1059–1071. Tudjuk azt is, hogy 1661-ben részt vett Montecuccoli kudarcba fulladt erdélyi hadjáratában.

Holstnak összesen öt rajzát ismerjük, egy, mint említettem, a vár tágabb környezetét, négy pedig a várat mutatja. E négy közül három felmérés, egy pedig látkép. Az első abban az állapotában ábrázolja Tokajt, ahogyan azt Holst találta (3. kép).¹⁶ Nyilván ezen alapul a következő, a már említett, Holst által kidolgozott terv a vár kijavítására és megerősítésére (4. kép).¹⁷ A harmadik felmérés a megvalósult építkezést mutatja be (5. kép).¹⁸ A három rajz alapján feltételezhető, hogy bár ez sem szerepelt eredeti feladatai közt, de egyszerűen szaktudása és jelenléte okán mégis Holst irányította a munkákat. A látkép, sajnos, épp a várról árul el a legkevesebbet, viszont jól megismerhető az akkori földrajzi környezet (6. kép).¹⁹

Miután nem tudunk arról, hogy Holst készített-e jelentést fenti rajzaihoz, így csak ez utóbbiakból lehet megállapítani, mi történt valójában. Az 1660 nyarán végzett munkákról a rajz felirata tájékoztat, eszerint elkészült a keleti oldal megerősítése egy ötszög alakú sánccal (c), illetve a város felőli oldalon és a Bodroghözben épült két ék alakú hídfőerőd, ravelin (a, b), végül a délkeleti bástya sarkánál egy cölöpgát a víz rombolása ellen (d).

A másik említett császári hadmérnök, Lucas Georg Ssicha 1664-ben és 1665-ben készített felméréseket és látképeket a várról. Jelenleg nem tudjuk, ki, mikor és milyen indítatásból küldte őt Tokajba. Annyi bizonyos, hogy bár az első tervek datálatlanok, Ssicha 1664. február 3-án szignálta az ezekhez fűzött, vélhetően a Haditanács számára készített magyarázatait, illetve a mellettük található látképen is az 1664-es évszám olvasható.²⁰ A szöveg bevezetője szerint az 1. és 2. számú rajz azt mutatja, hogyan kell folytatni a vár megerősítését. Az első azonban főképp állapotfelmérés, amelyre Ssicha már rávezette az újonnan emelendő védművek alapvonalát (7. kép), s valójában a 2. számú rajzon látható az átépítésre kidolgozott javaslat (8. kép).

Ssicha látképének érdekessége, hogy az a délnyugati bástyát már az új terveknek megfelelő formában ábrázolja (9. kép). Márpedig ez azt jelenti, hogy Holst távozása (1660) és Ssicha megérkezése között is folytatódott a munka. Mindesetre e látkép, bár magán hordozza a korszak ábrázolásmódjának jellegzetességeit, összességében pontos és részletgazdag.

Az említett jellegzetességek közül a legfontosabb, hogy – mint általában a korabeli vedutákon – egy adott objektum szélességének és magasságának valós arányai rendszerint torzszak, magyarul, az építményeket a szélességükhöz viszonyítva a ténylegesnél sokkal magasabbnak ábrázolják.²¹ Nincs ez másként Ssicha látképénél sem. Ám megvan a módja annak, hogy helyreállítsuk a valós arányokat. Anélkül, hogy hosszabban belebonnyolódna a számításokba, röviden a következőt tettem:

Elsőként Ssicha 1. számú alaprajzát azonos nézetbe forgattam a látképpel, melynek előterében jól látszik, hogy a Vasaló bástya és az előtte fekvő sánc csúcsai csaknem egy vonalba esnek, tehát az alaprajzot is így kellett beállítanom. Másodjára egymáshoz nagyítottam a két képet, majd meghatároztam azokat a pontokat, amelyekhez a látkép azonos

16 ÖStA KA Kartensammlung Inland C V Tokaj. Felirata: TOKAY wie es gewesen Anno 1660.

17 Uo. Felirata: Tokay wie man es verbessern Kan.

18 Uo. Felirata: Tokay wie es ist gebawet im Sommer Ao 1660.

19 Uo.

20 Hadtörténelmi Levéltár, Török kori Gyűjtemény, 1664/2. Az iratok eredeti helye a bécsi Kriegsarchiv volt (jelzete szerint ÖStA KA AFA 1664/2/2), amelyek a bádeni egyezmény nyomán kerültek a Hadtörténelmi Levéltárba.

21 Efféle számítást már Komárom esetében is végeztem, ahol kiderült, hogy a Houfnagel-féle látkép mondott aránya 1:6, a Le Dentu-féléé 1:8,5, a valóság pedig kb. 1:22,5. DOMOKOS GYÖRGY: Az egri vár számítógépes rekonstrukciójának tapasztalatai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001/4) 640–661., 640–641.

pontjainak igazodniuk kell. Ezután pedig a feldarabolt látkép részeit képszerkesztő programmal széthúztam a szükséges mértékben, és újból összeillesztettem. A valós szélességből kiindulva ellenőriztem a falak magasságát, és a Holst által a Vasaló bástya előtti sáncról készített keresztmetszet alapján ezt is beállítottam. Az eredményt a 10. kép szemlélteti.

Megjegyzendő még, hogy Ssicha látképének is létezik egy másolata Karlsruhéban, ám mellette találunk még egy nézetrajzot, mégpedig csaknem pontosan észak felől.²² A két kép összetartozását igazolja hasonló stílusuk, valamint az északkeleti bástyán álló, feltűnő fa is. Ezen a nézeten jól látható a vár északi és nyugati oldalának állapota. Megléte egyébként erősen valószínűsíti, hogy Ssicha is készített egy ennek alapjául szolgáló észak–déli irányú nézetet, amely azonban elveszett vagy lappang. Fennmaradt még Karlsruhéban egy harmadik, kelet–délkelet felőli látkép is, amely Holstéhoz hasonlóan a tágabb földrajzi környezetet mutatja, ám a vár ábrázolása itt is elnagyolt.²³

A mondott iratnak egy majdnem szó szerinti másolata maradt fenn az Országos Levéltár állományában, azonban mellette két eltérő ábrázolás található, eltérő, 1664. júliusi datálással.²⁴ Ezek tehát minden bizonnyal a már zajló munkálatok közben készültek. Az 1. számú képen (11. kép) a vár alaprajza, valamint a kiegészítések jelölése lényegében megegyezik a másik példányéval (7. kép), de az előbbin bejelölték a vár belső épületeit is, az utóbbin nem. Ezen túlmenően Ssicha e helyütt a Bodrogközbe egy hatalmas, a régi várnál is nagyobb erődítményt tervezett, a Bodrog város felőli partjára pedig egy szintén méretes ollóművet. A 2. számú kép a másik példány 2. számú alaprajzában madártávlati perspektívájú megjelenítése, eltérés itt is a belső épületek között figyelhető meg (12. kép).

Ellentétben Holsttal, Ssicha a vár fő védműveit akarta kiegészíteni és a tüzérséggel vívott ostromharcászat követelményeihez igazítani (7. kép). Leírása két átépítési szintet tartalmaz: egy olcsóbbat és egy drágábbat. Az előbbi szerint meg kell építeni a *CDE* jelű új bástyát az *GWH* jelű, új nyomvonalú árokkal együtt, az új északi kurtinát, továbbá az északnyugati bástya keleti sarkának kiegészítését (*K*). A javítandók közé sorolja a teljes nyugati és déli oldalt (*L*, *N*, *M*, *O*). A nagyobb terv tartalmazza a keleti oldal teljes átépítését is, három teljesen új bástyával együtt (*F-E-D-X-Y-Z-B*).

Ssicha minden jel szerint 1665-ben is folytatta tokaji tevékenységét, ugyanis ebből az esztendőből egy különösen érdekes, a kutatás számára eddig ismeretlen feljegyzése maradt fenn az elvégzendőkről, és az ahhoz szükséges anyagok és eszközök költségeiről.²⁵ Ebben részletesen leírta a vár épületeit, illetve a védművek megerősítésének módszerét a víz romboló hatása ellen. Az irathoz mellékelte hat rajzból az első lényegében megismételte az Országos Levéltár-beli példánynak a várat ábrázoló részét,²⁶ csak a tervezett túlparti kiegészítések hiányoznak róla (13. kép). Ennek is fennmaradt egy csaknem teljesen azo-

22 KISARI 2000. 589–590.

23 KISARI 2000. 275. Kisari szerint 1660 körül készült, ami Ssicha tokaji munkássága időpontjainak ismeretében igencsak kétséges. A rossz minőségű képen Ssicha szignója még kivehető, de az évszám utolsó jegyét nem lehet elolvasni.

24 MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 17. t. Felirata: Grundtriß der Vestung Tockay wie dieselbe anietzo eigentlich Beschaffen seye, was daran von verwichenem Herbst bis diser Zeit, erbaut worden und wie es zu Beffestigen auff zweierley Art Vorgeschlagen ist. Mon[at] July Anno 1664. Véleményem szerint a „verwichenem Herbst” még egyáltalán nem jelenti, hogy Ssicha 1663 ősze óta Tokajban dolgozott volna, miként azt Détsky Mihály állítja, mivel, mint említettem, Ssicha tokaji tevékenységének a bécsi iratokban egyelőre nincs nyoma. DÉTSKY 1995. 58.

25 ÖStA KA Kartensammlung K VII k 309-900., Tokaj 1665. máj. 1. Az irat eredeti jelzete szerint – ÖStA KA HKR Akt. 1665 Juli No. 36. Exp. – a Haditanács anyagához tartozott, onnan emelték át a térképgyűjteménybe, az országleírások iratai közé.

26 Felirata: Grundtriß der Festung Tockai und wie es zu Bevestigen, Vorgeschlagen ist Ao 1665.

nos másolata a karlsruhei könyvtárban, csupán a felirat tér el, amelyben azt olvashatjuk: „ahogyan az elmúlt 1665. évben megerősíteni javasolták”.²⁷ Esetleg elképzelhető, hogy a másolat a következő évben készült.

Ssicha 1665. évi terve lényegében megegyezik az előző évivel, csupán a keleti oldalon jelent meg egy harmadik variáció, egyetlen hatalmas, háromszögű védmű formájában (*l-i-m*). Lényegében ennek kidolgozott formája látható az ezen irathoz tartozó második képen (14. kép).

A következő, 3. és 4. számú kép a várfalnak a vizek pusztító ereje elleni megerősítésének módját tárja elénk (15–16. kép). Ezek rendkívül fontosak, hiszen a palánképzéssel a számos régészeti lelet és jónéhány ábrázolás ellenére sem tudunk eleget. A tokaji vár építéstörténete szempontjából azonban 5. és 6. számú képek tekinthetők valóban érdekesnek (17–18. kép). Az előbbi a belső vár nyugati oldalának metszetét mutatja, így következtetni lehet az épületek magasságára, az utóbbi pedig az északkeleti bástya alaprajzát és metszetét ábrázolja, a benne levő kazamatákkal és a mellette vágott vízi kapuval.

Végezetül szólni kell még a Merian-féle metszetről is (19. kép), amely azonban jól láthatóan Ssicha 1665. évi alaprajzára megy vissza. Ennek bizonyítéka, hogy minden belső épület és a kiegészítési terv is azonos. Ugyanakkor ez alaprajzban és a látképen is jelöli a belső vár tornyát és a lőportorony melletti kiugró épületrészt, amelyet sehol másutt nem ábrázolnak.

Ami az ábrázolások alapján megállapítható

Az ábrázolásokból egyértelműen kiviláglik a tokaji vár két harcászati alaproblémája. Az egyik közülük a tokaji hegy, amely látszólag nagyobb fenyegetést jelent, mint az Almagyar hegy az egri vár számára. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a hegy által kínált előny valóban csak látszólagos. Az *elvilleg* legjobb pont, ahová ágyúkat lehetne telepíteni, a hegy csúcsa, amely hatalmas magassági fölényt biztosítana a támadónak, ám oda tüzéséget felvinni igencsak bajos lenne, ráadásul a vártól mintegy 2600 méterre van, ami a 17. századi lövegek számára áthidalhatatlan távolság. Nem véletlen, hogy az 1565. évi és az 1704. évi ostromok idején is a közvetlenül a város felett húzódó dombokra, a vár nyugati oldalával szemben, mintegy 600 méter távolságra telepítették az ütegeket.²⁸

Ssicha már a kezdet kezdetén felfigyelt a problémára, s 1664 elején azt írta, hogy amint az északnyugati bástyát kváderkövekből a többi fal magasságáig felhúzták, „muste das übrige auch mit Waßen besetzt sein, und vornen her gegen Weingebürg so Hoch, das der Standt in Gantzen Bollwerck oder Pastay bedekt wurde, vnd folgendts solte die gantzen seiten von L bis zu M also gebaut werden, auch vber dies an Vnterschiedenen Orten Traversen gesetzt, sich zubedecken.” Ssicha 1664. évi rajzai között levő madártávlati ábrázoláson (12. kép) pedig valóban láthatjuk, hogy a vár észak–déli irányú falait a kelet–nyugati irányúakhoz képest magasabbnak rajzolta, valamint az északi kurtinára és a délkeleti bástyára magas traverzeket tervezett. Ezekkel próbált volna tehát fedezéket nyújtani a védőknek a nyugat felől várható ágyútűz ellenében.

²⁷ KISARI 2000. 477.

²⁸ L. Zsámboki metszetét az 1565. évi ostromra. SZALAI 2001. 212. tábla. Megjegyzendő, hogy ezen ábrázolás szerint a Bodrogközben is álltak ütegek. Az 1704. évi ostromra I.: ÖStA KA Kartensammlung Inland C V Tokaj 1704., ill. uo. H III d 877.

A másik nagy gondot éppen a várat az ellenség közvetlen támadásától óvó vizek jelentették, amelyek azonban télen könnyen befagytak, különösen a Bodrog és a Tisza között az északi oldalon ásott sekély folyóág. Nem véletlen, hogy Ssicha tervén a hatalmas új várrész az amúgy mocsaras, építkezésre kevésbé alkalmas Bodrogtörvényben terült el, mivel 1565-ben is itt folytak a leghevesebb harcok. Ez egyrészt szakaszolta volna a védelmet, másrészt kiküszöbölte volna a mondott problémát, harmadrészt lehetőséget adott volna jóval több katonára, fegyverzet és élelmiszer elhelyezésére, ami, tekintetbe véve az átkelő fontosságát, jogos igény lett volna.²⁹ Nem véletlen tehát az sem, hogy Ssicha terveiben ezen oldal védműveinek átépítése kapott elsőbbséget. Feltételezhető, hogy Holst terveiben is szerepet játszottak ezen megfontolások.

A tokaji vár történetének legnagyobb problémáját azonban minden bizonnyal a víz romboló munkája elleni védekezés jelentette. Ha figyelmesen megvizsgáljuk Le Dentu, Ssicha és Holst munkáit, láthatjuk, hogy azok különböző vízállásoknál készültek: míg Le Dentunál a falak vízben állnak, addig a másik kettőnél jól látszik a sziget is, ráadásul Ssicha még a part magasságát is érzékeltetni próbálta (9. kép jobb oldalán). Holst alaprajzain is jól nyomon követhető a vízjárás: az állapotfelvételen (3. kép) látszik a falak körül a partvonal, az építési terv (4. kép) készítésekor azonban már minden víz alá került, s mire az átépítést befejezték, már újra lecsökkent a folyók vízszintje (5. kép). Holst ezen a rajzon vékony pontsorról jelezte a (valószínűleg) legalacsonyabb vízállást. Ugyanitt a város felé néző hídfőerődnél egy nehezen értelmezhető, de mindenképp a vízállással összefüggő jelölést találunk: a sánc vonalait tovább húzták az alacsony vízállást jelölő pontsorig. Ez mindenképpen felveti a kérdést, hogy valójában milyen magasan álltak a ravelinek, betöltötte-e árkaikat a víz, illetve egyáltalán mennyivel állt a várfalak töve a víz felett? Holst az elvégzendő javításokhoz készített alaprajzán vízzel telve rajzolta meg a ravelinek árkait, míg az elkészült munkákat ábrázoló képen szárazon hagyta. Ez utóbbin viszont ott látjuk a ravelin árkanak keresztmetszetét, mely szerint ennek mélysége csaknem elérte a 4 métert. Márpedig ha Holst szárazárkot akart, akkor a ravelinnek olyan magasan kell lennie, hogy a legmagasabb vízállásnál se folyhasson be oda a víz. Ez annál inkább valószínűsíthető, mivel a korabeli leírások szerint a sáncok fából, rőzséből és földből épültek, márpedig ezeknek a víz nem tett volna jót. Ha a mai állapotokat nézzük,³⁰ láthatjuk, hogy a part ma is elég magas, s mivel a tiszalóki gát építése e helyütt mintegy 4 méterrel emelte meg az eredeti vízszintet,³¹ elképzelhető, hogy Holst megvalósíthatta a szárazárok tervét.

Ssicha 1665. évi jelentése ugyancsak rendkívül érdekes információkat tartalmaz a vizek mozgásáról, és segít megérteni az építkezések problémáit (13. kép). Ssicha leírása szerint a Bodrog (o) és a Tisza (r) áramlása a *p*-nél találkozik, de mivel a Tiszaé erősebb, nem engedi át a Bodrogét, ezért a szállított homokot az *i-h* vonalon rakja le. Ugyanakkor a *c*-nél az erősebb *r-p* áramlat már bontja a partot, ezért a *c*-nél rendkívül hosszú cölöpkökből gátat kell építeni. A *p* pontból kiinduló *p-q* áramlat viszont sokkal gyengébb. Úgy tűnik, hogy az imént említett *c* pont, a délkeleti sarok jelentette a várfal egyik kritikus szakaszát, hiszen már Holstnál is láttuk, hogy egy cölöpgátat építettett ide (5. kép d). Ssicha 1664. februári jelentésében konkrétan meg is indokolja, miért kell fokozottan megerősíteni e helyet, ugyanis a jég zajlásakor egymásra torlódik, felnyomul egészen a falak tövéig és kiszakítja helyükről a falazat cölöpeit.

29 Efféle tervekben nem volt hiány a török korban, elegendő itt a komáromi Újvárra utalni, amelyről már a 16. században is ismerünk terveket. Kungliga Krigsarkivet, Stockholm, Handritade Kartverk No. 23. 49. sz. rajz.

30 L. erre: MAKOLDI 2008. 191., 27. kép.

31 Makoldi Miklós szíves szóbeli közlése, amit ez úton is köszönök.

Mint említettem, a víz elleni védekezéshez kapcsolódik Ssicha két további, Fig. 3. és Fig. 4. jelű rajza (15–16. kép). A 3. számú az alaprajzon (13. kép) *t-m-g*-vel jelölt szakasz kiépítését mutatja be. Ssicha szerint a több sorban egymás mögé levert cölöpöket össze kell csapolni és kapcsolni (az nem adja meg, hogy milyen módon), és közéjük követ, agyagot, bontásból származó törmelékot kell tölteni egészen addig, ahol a cölöpök felül össze vannak csapolva. Megjegyezte azonban, hogy a *v-m* szakaszon kevesebb karó is elég, nyilván azért, mert az már a szigeten van. A Fig. 4. a többi szakasz, ezen belül a keleti oldalon újonnan megépítendő háromszög alakú védmű (*l-i-m*) megerősítésének a terve. Ssicha itt megállapította, hogy az északi és nyugati oldalon elegendő két sor karó és két sor kváderkő, nyilván azért, mert ott a Bodrog gyengébb áramlása folytán a romboló hatás kisebb volt. A déli oldalon elegendőnek tartott két sor karót, s az ott kialakult földnyelv mutatja, hogy a folyók itt inkább építettek semmint romboltak. Javasolta továbbá, hogy a kváderköveket ne mésszel, hanem ölommal körülöntött vaskapcsokkal kössék össze.³²

A Fig. 5. a belső vár nyugati és déli oldalának átépítésének tervét mutatja (17. kép). Ehhez Ssicha szerint a nyugati és déli külső falakat azonos magasságúra kell hozni, és az így kialakult falközöket be kell boltozni cajkház céljára. Az akkor fennálló hadszertárról megjegyezte, hogy az fából épült és hamarosan összedől, továbbá az északi kurtina átépítése miatt amúgy is le kellene bontani. A ☉-val jelzett falról megállapította, hogy az két lábnyit kifelé dől, és bármikor leomolhat, ezért azt félig vissza kell bontani, pillérekkel meg kell támasztani, azután újból vissza kell építeni. Ennél fontosabb azonban, hogy ebből a rajzból megtudjuk a belső vár nyugati falának pontos magasságát, ami 7,8 méter.

Az utolsó, Fig. 6-tal jelzett képen az északnyugati bástya kazamatáinak tervét láthatjuk (18. kép). Mint már mondtam, nem véletlen, hogy Ssicha ezt az oldalt igyekezett jobban megerősíteni. A *c-s* vonalon egy új bástyaszárnyat tervezett, amelybe alulra kazamatát akart építeni, mondván, hogy így a bástya tetején minden hely a muskétásoké lehet, akik eszerint képesek voltak hatásos oldalazó tüzet zúdítani az esetleges támadókra. Ugyancsak a védelem lehetőségeinek fokozására egy kitörési kaput is kellett építeni, ahonnan a készen tartott csónakokkal gyorsan át lehetett kelni a túlpartra.³³

A fentebb említett felmérések sokat elárulnak a tokaji vár külső védőövének konstrukciójáról is. Azt már régóta tudjuk, hogy e falak alapvetően fa-föld szerkezettel épültek, s ezekről több keresztmetszeti rajz is készült. Holstnál az első állapotfelmérésen (3. kép), illetve az elvégzett munkálatokról felvett rajzán (5. kép) találunk ilyen keresztmetszetet, egy további a Ssicha 1665. évi alaprajzának karlsruhei másolatán,³⁴ egy pedig a Merian-metszeten látható (19. kép). Valamennyi külön mutatja a kurtinák és a bástyák falának építészeti megoldását, amelyek jószerével azonosak. A legfontosabb eltérés abban mutatkozik meg, hogy a bástyáknál a mellvéd, amelyet két, vízszintesen egymásra fektetett gerendából álló fal közé töltött földből emeltek, a fal külső élére támaszkodik, a kurtináknál viszont ez csaknem a belső részüig hátra van vonva, s előtte egy kis védőtetővel ellátott paliszád húzódik. Hogy ez utóbbi konstrukciónak mi értelme, azt csak találgatni lehet. A falak alsó része is két függőlegesen levert cölöpsor közé döngölt födből

32 Ssicha szerint mész helyett „grün Müß“-t használjanak, ennek mibenlétét azonban egyelőre nem sikerült kiderítenem. Ha a megadott színből indulok ki, akkor talán moháról (Moos) lehet szó, amivel esetleg a kövek közti hézagokat töltötték volna ki?

33 Megjegyzem, érdekes lett volna ennek gyakorlati működését látni. A csónakokat ugyanis nem lehetett a falon kívül tartani, mert azokat rögtön szétlőtték volna, ha pedig egyenként kell a kapun keresztül a vízhez vinni, az egy kicsit lassú eljárás lett volna egy meglepetésszerű rajtaütés kivitelezéséhez.

34 L. a 27. jegyzetet.

épült, és a cölöpsorokat a rájuk merőleges „horgonyok” fogják össze. Holstnak a metszettekhez fűzött magyarázatából azt is megtudjuk, hogy a külső cölöpsort fűzfavesszőkkel fonták össze és agyaggal tapasztották be.

A keresztmetszetekkel kapcsolatban az a kérdés merült fel, hogy a ténylegesen megvalósított állapotot, vagy csak egyszerűen az építés elvét mutatják. Véleményem szerint az utóbbiról lehet szó, ha ugyanis megvizsgáljuk az alaprajzokat, azok vonalai a legtöbb helyen nem felelnek meg a keresztmetszeteknek.

A mondottak mellett Holst átépítés utáni felmérésén és Ssicha 1664. évi első két alaprajzán (7–8. kép) szerepel az újjáépített délkeleti bástya keresztmetszete, továbbá Holst a ravelinekről is készített metszetet, ám ezeknél hiányzik a belső falszerkezet jelölése.

Egy lehetséges eredmény: a háromdimenziós számítógépes rekonstrukció

Az ismertetett ábrázolások alapján úgy véltem, lehetőségem lenne megkísérelni, hogy a vár 17. századi állapotát rekonstruáljam.³⁵ Miként máskor is, most is hangsúlyozom: ez egy kísérlet és nem állítom, hogy a vár ott és akkor pontosan így nézett ki.

A tömbrekonstrukciós kísérlethez Holst harmadik felmérését (5. kép) vettem alapul, amely már az 1660 nyarán elvégzett munkákat is tartalmazza. Azért döntöttem emellett, mert a későbbi rajzok jórészt visszaigazolták az előbbin feltüntetett objektumok és védművek létét és állapotát. Fontos szempontként jelentkezett még, hogy Holst ezen a keresztmetszeteket is lerajzolta.

A rekonstrukció legfőbb problémáját, mint mindig, most is a külső védelmi gyűrű falmagasságainak meghatározása jelentette. Kezdetben csak a Holst által megadott keresztmetszetek adatait vettem figyelembe, ám ekkor némely pontokon olyan magasságok adódtak, amelyek palánképítkezés esetében aligha voltak megvalósíthatóak. A Ssicha-féle látkép, illetve annak ismertetett módosítása ugyan nyújtott némi fogódzót, de leginkább csak azzal, hogy a falak tetejét, az új délkeleti bástyát leszámítva, azonos síkban ábrázolta (9–10. kép). A kép jobb oldalán, az északeleti bástya ugyan a rajz szerint alacsonyabb, mint a mellette levő kurtina, ez azonban hadiépítészeti szempontból képtelenség, másrészt itt, véleményem szerint, a perspektíva egy kezdetleges megjelenítési formájával állunk szemben. Alapvetően a többi látkép sem mutat nagyobb szintbeli eltérést. Mindezek alapján a vár külső falait egyelőre azonos magasságban jelenítettem meg. Ugyanakkor alább kitérek rá, korántsem biztos, hogy ez valóban így volt.

A mondott szempontból külön kell kezelni a belső vár épülettömbjét, amelynek meg szerkesztéséhez Ssicha eddig ismeretlen, 1665. évi jelentésének bemutatott 5. számú rajza fontos segítséget ad. Emellett Ssicha és Merian látképeiből következtetni lehet az épület egyes részeinek egymáshoz viszonyított arányára is. Másfelől azonban úgy vélem, hogy a belső várral kapcsolatban meg kell várni a most folyó régészeti feltárás eredményeit, amelyek, az alaprajz tekintetében legalábbis, biztosan pontosabb adatokat szolgáltatnak majd a 17. századi felméréseknél. Csak ez után érdemes komolyan foglalkozni a belső vár részletesebb rekonstrukciójával. Épp ezért a mostani állapotban az épülettömb puszta megjelenítése volt a cél, miként a többi várbeli háznál is.

35 Nyilván másoknak is feltűnt, hogy Makoldi Miklós is készítettett egy hasonló rekonstrukciót. Kijelentem, hogy nem állt szándékomban konkurrálni az ő munkájával, viszont egy ilyen modell elkészítése során számos olyan problémára is fény derül, amelyre a rajzok egyszerű tanulmányozása során sosem.

A másik legfőbb nehézséget, ismét csak szokás szerint, a alaprajz vonalainak értelmezése jelentette, amelyben, mint fentebb említettem, a keresztmetszetek többnyire nem nyújtottak segítséget, legfeljebb egyfajta orientációt. A legkritikusabb pontokat azonban a bástyák és kurtinák csatlakozási pontjai jelentették, elsősorban az északnyugati bástya déli szárnyánál, illetve a délnyugati bástya mindkét oldalán. Az ábrázolás módjából egyértelmű, hogy a földdel feltöltött bástyák megközelítése a bástyák „szimmetriatengelyében” kialakított rámpán történt. Ám az északnyugati bástya déli oldalán mintha egy külön feljárat is lenne a kurtinához, ami elvben komolyabb szintbeli eltérést tételezne fel, de erről nem szólnak a látképek. A délnyugati bástya északi oldalán Holst valószínűleg egy kidőlt falszakaszt ábrázolt, mögötte egy egyszerű, a nyílást elzáró palánkfallal, a keleti oldalon pedig értelmezésem szerint ismét egy, a bástya közepe és szárnya közti, ismeretlen méretű szintbeli eltérést jelenítettek meg, amelyet belülről úgyszintén palánkkal támasztottak meg.

Utaltam már arra, hogy a Holst által a kurtinákra megadott keresztmetszet legalábbis problematikus, egyértelműen fogalmazva, *mai szemmel* értelmetlennek tűnik. Egyrészt az a kérdés, szükségszerűen eltért-e egymástól a kurtinák és a bástyák mellvédjének kialakítása, s vajon miért? Erre jelen pillanatban nincs válasz. Másrészt, és ez szerintem a nagyobb gond, hogy a megadott szerkezet védelmi szempontból sem tűnik jó megoldásnak. A támadó felé eső oldalon egy szimpla cölöpsor áll, amely a ágyúk ellen semmiféle védelmet nem nyújtott, és a grazi fegyverkísérletekből is tudjuk, hogy a nagyobb kaliberrű kézi löfegyverek is át tudtak ütni egy ilyen palánkot.³⁶ A löfegyverek ellen valódi védelmet jelentő, földdel töltött gerendamellvéd a védők *mögött* van, azon belül meg, ha hihetünk a mértékeknek, egy alig 60 cm széles lövészpad húzódik. Ez ugyan lehetővé teszi, hogy a katonák biztonságosan meg tudjanak állni, de a közlekedésről itt szó sem lehet, továbbá az itt felsorakozó muskétások szabad kilövését az említett külső palánk gátolta volna. Mindezeket tekintve véve és az alaprajz vonalkiosztása alapján tehát valószínűbb, hogy a kurtináknál a bástyákkal többé-kevésbé azonos szerkezetű falazat készült, így a rekonstrukcióban is ezt valósítottam meg.

A rekonstrukció esetében a terep modellezése elvben igen egyszerű, hiszen egy többé-kevésbé sík szigetről van szó. Ám, mint a ravelinek szárazárkainál már láttuk, korántsem mindegy, hogy a sík felület milyen magasán helyezkedett el a víz felett. Figyelembe véve a tiszalöki gát okozta 4 méteres vízszintemelkedést, illetve azt, hogy Holstnak az átépítésről készített rajzán vízzel színültig telt árkokat jelenített meg, arra jutottam, hogy a ravelinek árkainak alja nem sokkal lehetett magasabban a korabeli víztükörnél.

Tokajról a sors és a történelem kegye folytán, ellentétben sok hasonlóan fontos várral, elegendő ábrázolás és írott forrás maradt fenn, hogy képet alkothassunk magunknak, miként is nézhetett ki az erődítmény több száz évvel ezelőtt. Ezek a képi forrásokat különböző országok levéltárai őrzik, és szinte biztosra vehető, hogy másutt is fellelhető még egy-egy újabb példány. Folytatni kell tehát a kutatást ebben az irányban, miként a régészeti feltárást is, hogy minél több adatot gyűjthessünk össze egy élethű rekonstrukció megalkotásához.

36 KELENIK JÓZSEF: A kézi löfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991/3) 80–122., 91.

FORRÁSKÖZLÉS

Lucas Georg Ssicha császári hadmérnök jelentése
Tokaj várának állapotáról és átépítési javaslatairól
(ÖStA KA Kartensammlung, K VII k 309-900, Tokaj, 1665. május 1.)

[1r] Grundtriß des Tockaier Schlosses und wie das zu Bevestigen vorgeschlagen worden, auch ein Pastay schon zue bauen, angeffangen ist, wie aus der erster und dritter Figur, solliches leicht zu Vernemen ist.

Der Vorriss sein drey Sort, alß da ist *a, b, cd, e, fg*, das ander *a, b, ch, i, kg*, und *a, b, cl, li, im, mg* und der vberhöchter Wall *n* zu allen drejen, man neme für wellicher an tauglichsten und für den besten erachtet sein wirdt, so wirdt der gescheneher anffang bei *igv* noch einem jeden zu gutem sein. Meines erachtens wehre die Ort *a, b, cl, li, im, mg, gt, ts* das beste und nutzlichste, dann der Sandthübel *hei* sich so vermehrt und erhöht, das er für die Spitz *i* herfürgehet, und meistens vberall gleichen boden hat, wenn die zwen Fluß, Podrok und Teyß mittelmässig, so khan man darauff, von *k* fürs *i* bis an *h* trucken herum gehen und ist dieser boden darauff zue bauen und ein last tragen, genüge Vest und tüchtig, letten und Trib Sandt mit einander vermischet, wirdt auch nimmer ab, sondern zunezuemen. Dann *o* vnd *r* kommen im *p* zusammen, *r* aber weilen stärker als *o*, lest nicht zue, das, was vom *o* laufft, hinter *p* kommen soll, darumb treiben sie den Sandt von sich gegen *ih*, aber bei *c* mag nichts bleiben, dann des *rp* laufft, ob schon das er sich im *p* zertheilet, ist gegen *c* viel stercker dem gegen *q*, derowegen bei *c* gedammet werden mueß, mit inschlagung überauß langen Pffälen, mit großem SchlagZeüg auff 2 Schiffen zugerichtet.

Erstlich solte *mgt, a* und die Cortina darzwischen *st* sampt dem Cavalir *n* erbaut werden, darnach die Cortina zwischen *ab*, darauf das *b* selbstn und die Wohnungen Fig 2. *A, B, C*, das *C* soll Commendants quartir sein, nachdem *b* die Cortina zwischen [1v] ihm und dem *C*, darauff abermahl die Wohnungen *D*, also dann erst das *lim* und folgendts das vbrige, wie die zweite Figur außweist.

Die dritte Figur Zeiget an, wie man das *mgt* bauen solle, wie dann der Anffang also Auch geschehen, und von *t* bis zue *g* die Reihe der Pffälen No. 1, 2, 3, 4, 5 schon nicht allein ingeschlagen, sondern auch eingezapfft, und aneinander geschlossen sein, auch mit Steinen, letten und von alten abgebrochenen Mauren, ruinwerck, von unten bis an die Schleiffen Außgeffült ist, auch d[er] neüe graben auff 50 Schuch in der breite herum außgeschrotten ist. Vom *g* bis zue *v* sein nur die numera 1, 3, 4 ingeschlagen, auch noch nicht eingezapfft, von No. 7, 6, 8 aber noch gar nichts von *v* bis zue *m* braucht nichts mehr, denn zwe reihe Pffäl.

Die Virdte Figur bildet für, wie man *lim*, die Cortina *st* und die Cortina zwischen *ab* und das *b* selbstn bauen kunte, die Reihe Pffäl *w* wirdt anderstwo nicht nötig sein einzuschlagen, als bei *lim*, die Cortina zwischen *bc* aber braucht weder voriges noch dises Fundament, nur allein 2 Reihe Pffäl und 2 quaderstuck auffeinander zusetzen.

Wenn man die quaderstuck also aneinander setzt, braucht man keines Khalg dartzue, nur das grüm Müß, jedoch muß man sie mit eisenen Clam[m]ern an einander durchaus hefften, und diese mit blei Vergissen.

Wenn es nu gebaut werden solte, und man sich der Stärcke, welliches die langwirigkeit ist, versichern und den allzugroßen Kosten meiden will, muste man dieser gestalt, wie die zwen Proffil Außweisen, einbauen Fortffahren, wirdt eben dies thun und noch mehr im Wasser dinlich sein, als ander [2r] Maurwerck, wenn zwischen die letten und Stein zumischen, kein ruinwerck verhanden, so mus man ungeslecht Khalg darzwischen strejen, ist noch besser. Anderst ist nicht Vorzunemen, das den großen Wasser Flutten und dem im früling gehendem Euß widerstehen khundte.

Wenn *mgt* bis zue der Parapett erbaut wirdt, muß man das Eck an dem jnnern gebeü bey *y* zumachen, wie auch bei *z* und die Maur *z* dem *yz* in der höhe gleich machen, darnach gewelben; wenn es verffertigt, das Zeüghaus nennen, dann wo jetz das Zeüghauß vom eitel Holtz erbaut, auch zum fallen geneigt, stehet, nemlich bei *x*, der mues wegen der neüer Cortina *st* abgebrochen und die Sachen darauß in das neüe *z* transferirt werden. Es neigt sich aber die mittel Maur, mit *⊙* gezeichnet, von der Perpendicular 2 Schuch herauß, das also mit der Zeit gar vber Hauffen Fallen

dörffte; also muß man diesem vorkommen und von oben an bis an die helffte abrechen, unten mit neuen Pfeülern versehen und darnach wiederumb auffbauen, wie bei der 5. Figur Zusehen ist.

Die RoßMühl mus auch abtragen und an ander Ort versetzt werden.

Der Zusatz sC mus dem andern gleich mit einer maur, vornen mit quadern besetzt, auffgeführt sein, und wehre sehr nutzlich aldar eine Casamatte zu Verffertigen lassen, damit der ober Standt bei der Streichen für die Muschqwetirer verblieb. Ittem neben dieser Streiche soll auch ein außfall sein, das man in Fahl der Noth, auff bereiteten Schifflein, vber den graben setzen khunde. Dises beedes bildet für die [...] [2v] dieses Werck braucht keines großen Unkosten, dieweilen mit qwaderstucken so hoch erbaut, als gegen den großen WasserFlutten vonnötigen ist, auch mit Erdtruch außgefüllt, wen nu der Zusatz verffertigt wirdt, so tragt man die vbrige mit Holtz auffgeführte Wandt (die zwar selbst von sich an zwen Orten eingefallen) ab, und baute mit Raßen, sampt d[er] brustwehr. Und soll die seite *ag* auff das beste und sterckeste versehen sein, weilen nur allein dar, der feindt ein angriff thun khan.

Bei ♂ kunde man auch die zween Mauren zu Bauen und sampt d[er] gantzer seiten zwischen den 2 Rundelen, zum Proffiandthauß behalten, die vbrige zwen seiten aber ☉ und ♂ zur Wohnungen und einer Capellen.

Wen man das jinner gebeü in eine rechte Ordnung brachte, welliches auch gar leicht geschehen kunde, wehre zum Zeüg-Proffiandthauß und anderen genüge Raum und gelegenheit, es muste aber alles gewelbt sein, wie denn auch zum teil ist, und Hültzernen dächer zu Vermeiden. Da aber *lim* erbaut wurd, wehre besser, das man auch aldar, nemlich bei *E* Fig. 2., endtweder zum Zeüg- oder Proffiandthauß baute, dieweilen ungere..pt, wenn die zwen stuck beinander sein.

In dem *b* sein 2 Casematten, und dieweilen sie schon erbaut, so khan man die auch behalten, doch müsten sie gewelbt sein. Dis Werck bedarff mehrers nicht, als setzung der quader, wie die 4. Figur außweist, darauff die Wandt mit Raßen besetzen und brustwehr Zumachen, ist auch mit leidentlichem Kosten zu vollbringen.

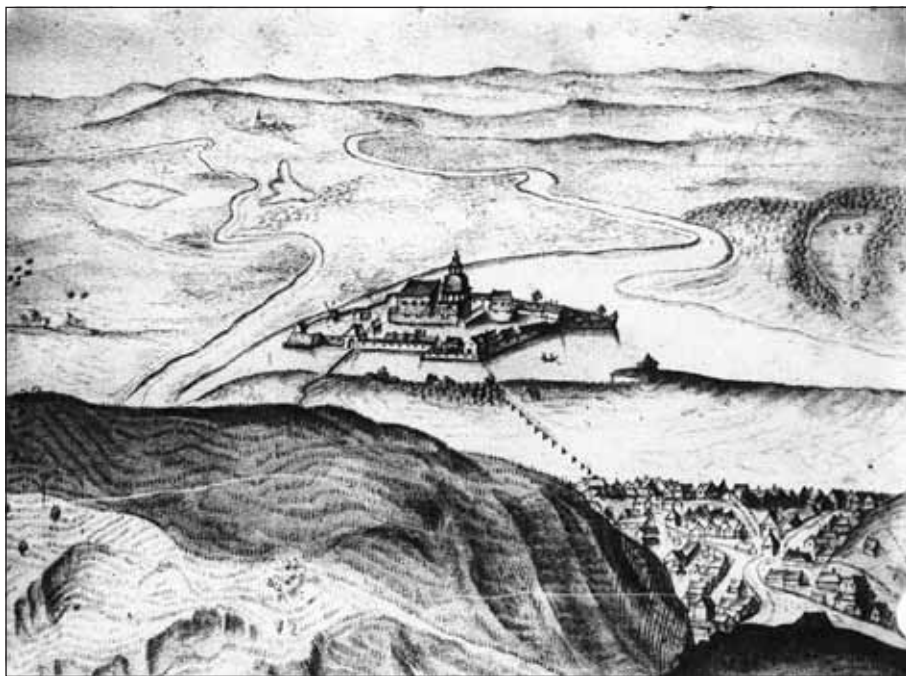
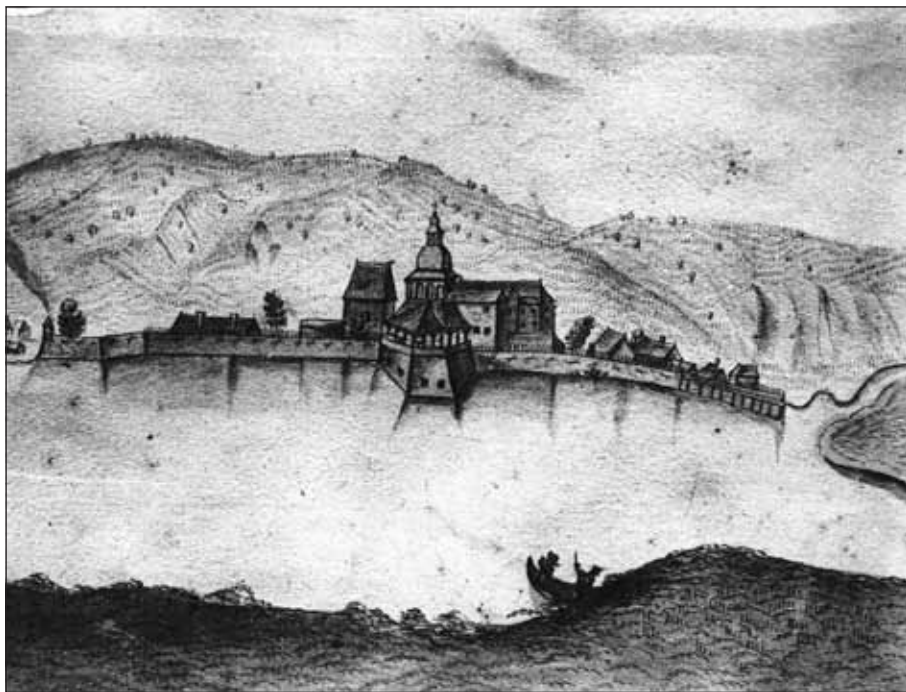
[3r] Die qwader und gebrochen stein sein ½ Meil Weegß von hir zu bekommen, nahendt bei Kerestur und ist dieser Stein im Wasser, wie auch gegen dem Schuß sehr gut, die Ziegel khan man vor der Vestung machen und brennen, wie auch das Khalg, der Khalgstein aber wirdt oberhalb Pattak gekauft und herunder auff der Podrok gefleßt.

Wenn es nach der Vorrissen außgebaut wurd, kunde wohl alßdann ein Vestung genent werden.

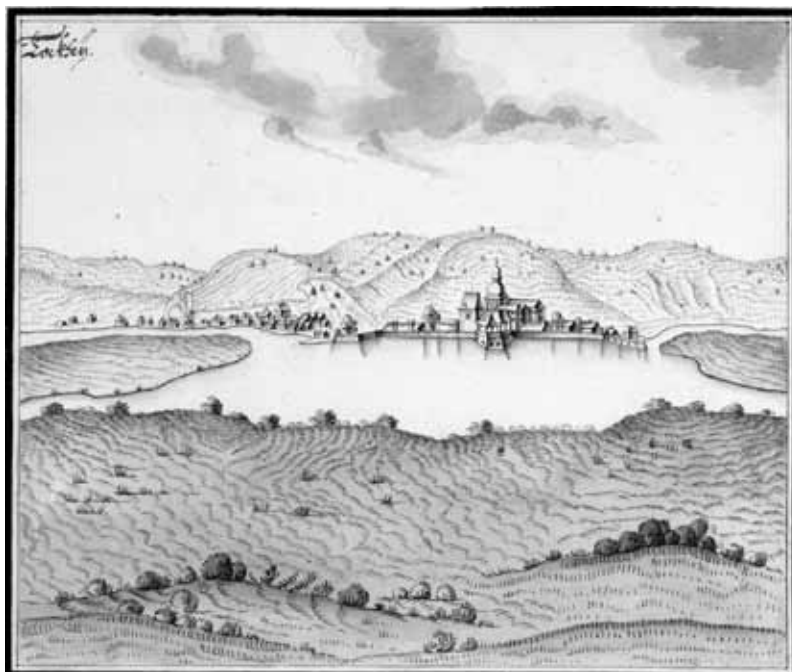
(következik a szükséges anyagok listája)

RÖVIDÍTÉSEK

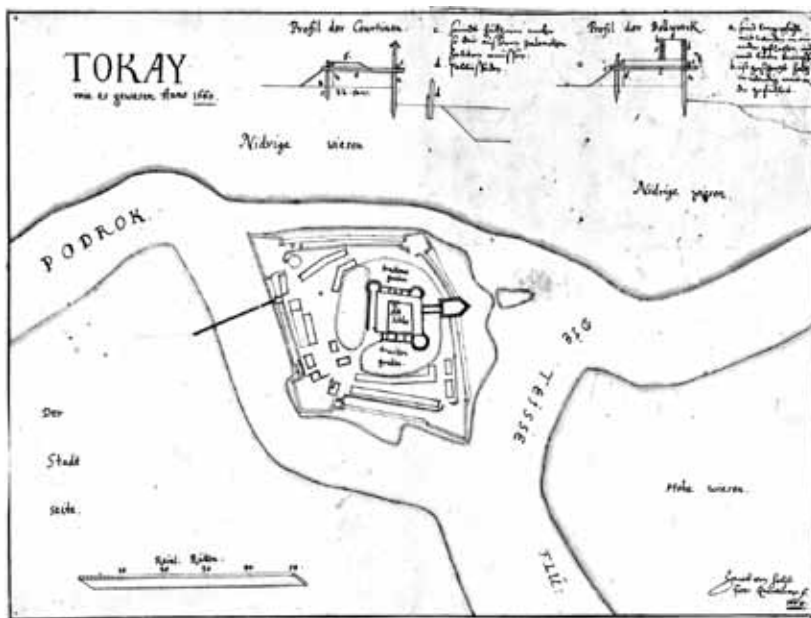
AFA	Alte Feldakten
Bd.	Band
Exp.	Expedi
fol.	folio
HKR Akt.	Akten des Wiener Hofkriegsrates
HKR Prot.	Protokollen des Wiener Hofkriegsrates
KA	Kriegsarchiv
MOL MKA	Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archivuma
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv
Reg.	Registratur
Ser.	Series

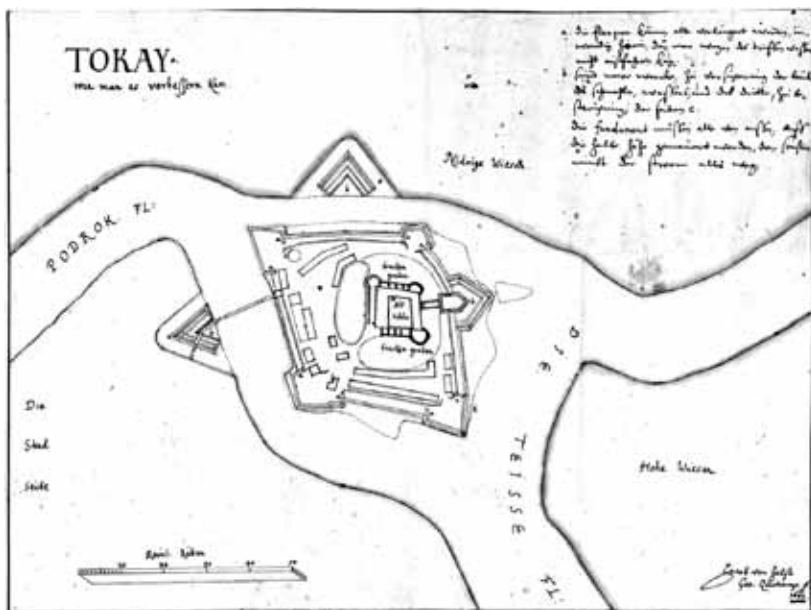
1. kép Tokaj várának ábrázolása kelet és nyugat felől a Le Dentu kódexben
(Eredeti helye: Österreichisches Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 8623. 1639.
Másolata: Hadtörténelmi Térképtár G I h 672/1.)

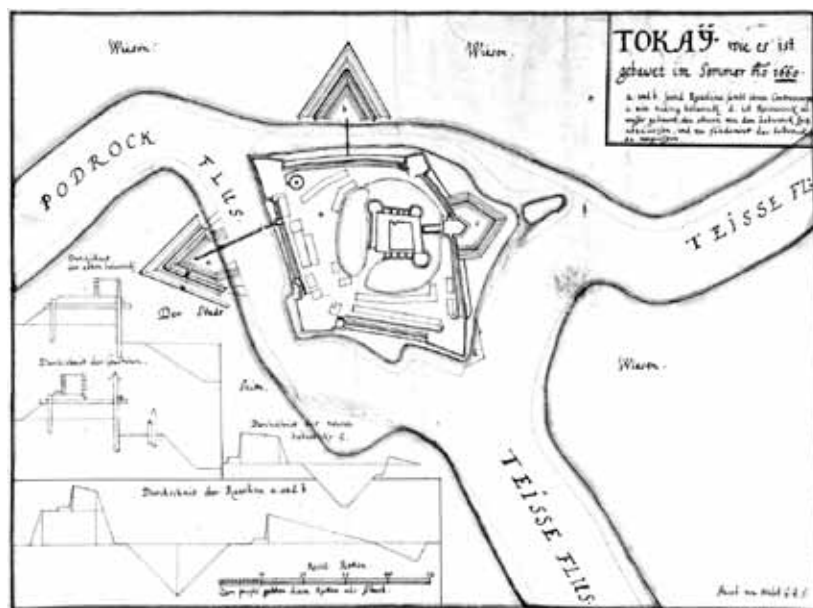
2. kép Tokaj várának ábrázolása kelet és nyugat felől a Montecuccoli-gyűjteményben, 1664
(Eredeti helye: ÖStA KA Kartensammlung G I a 220.
Másolatát l. a Hadtörténelmi Térképtárban)

3. kép Jacob von Holst császári hadmérnök alaprajza Tokaj váráról, 1660
(Eredeti helye: ÖStA KA Kartensammlung, Inland C V Tokaj.
Másolatát l. a Hadtörténelmi Térképtárban)

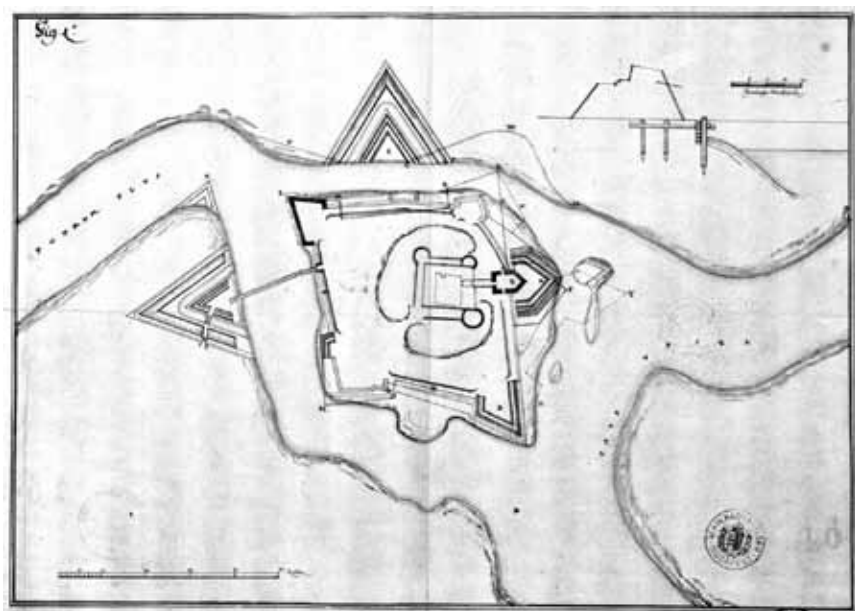
4. kép Jacob von Holst császári hadmérnök alaprajza Tokaj váráról
a tervezett átépítésekkel, 1660
(Eredeti helye: ÖStA KA Kartensammlung, Inland C V Tokaj.
Másolatát l. a Hadtörténelmi Térképtárban)

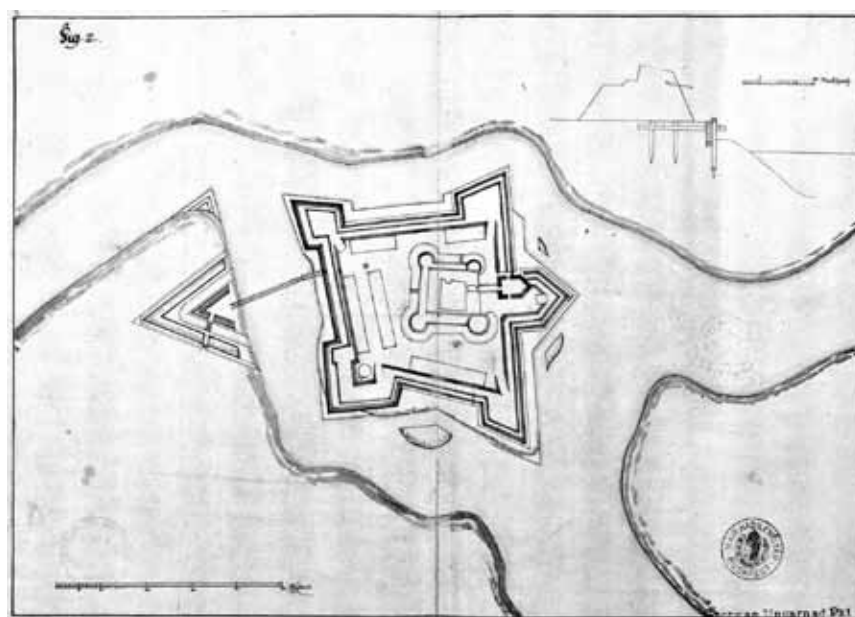
5. kép Jacob von Holst császári hadmérnök alaprajza Tokaj váráról az 1660-ban végzett átépítésekkel
(Eredeti helye: ÖStA KA Kartensammlung, Inland C V Tokaj.
Másolatát l. a Hadtörténelmi Térképtárban)

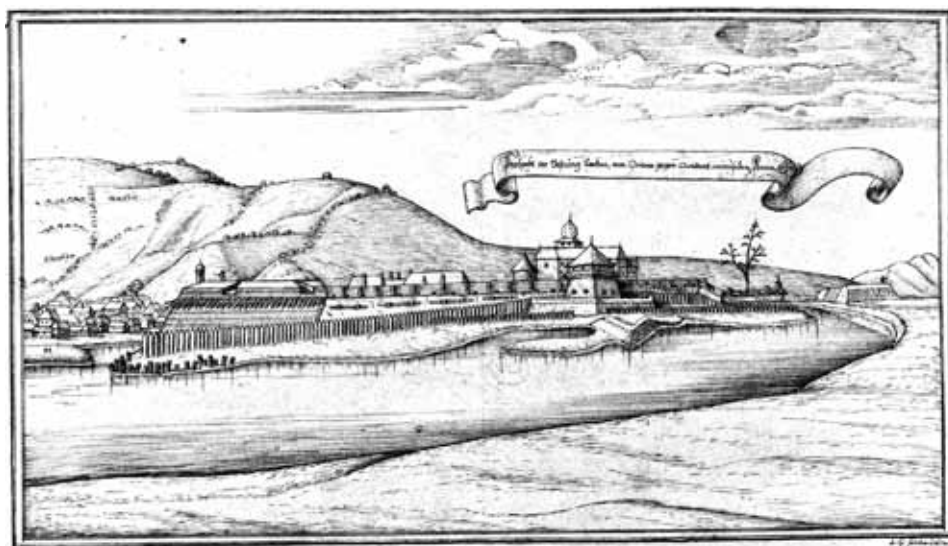
6. kép Jacob von Holst császári hadmérnök látképe Tokaj váráról és környékéről, 1660
(Eredeti helye: ÖStA KA Kartensammlung, Inland C V Tokaj.
Másolatát l. a Hadtörténelmi Térképtárban)

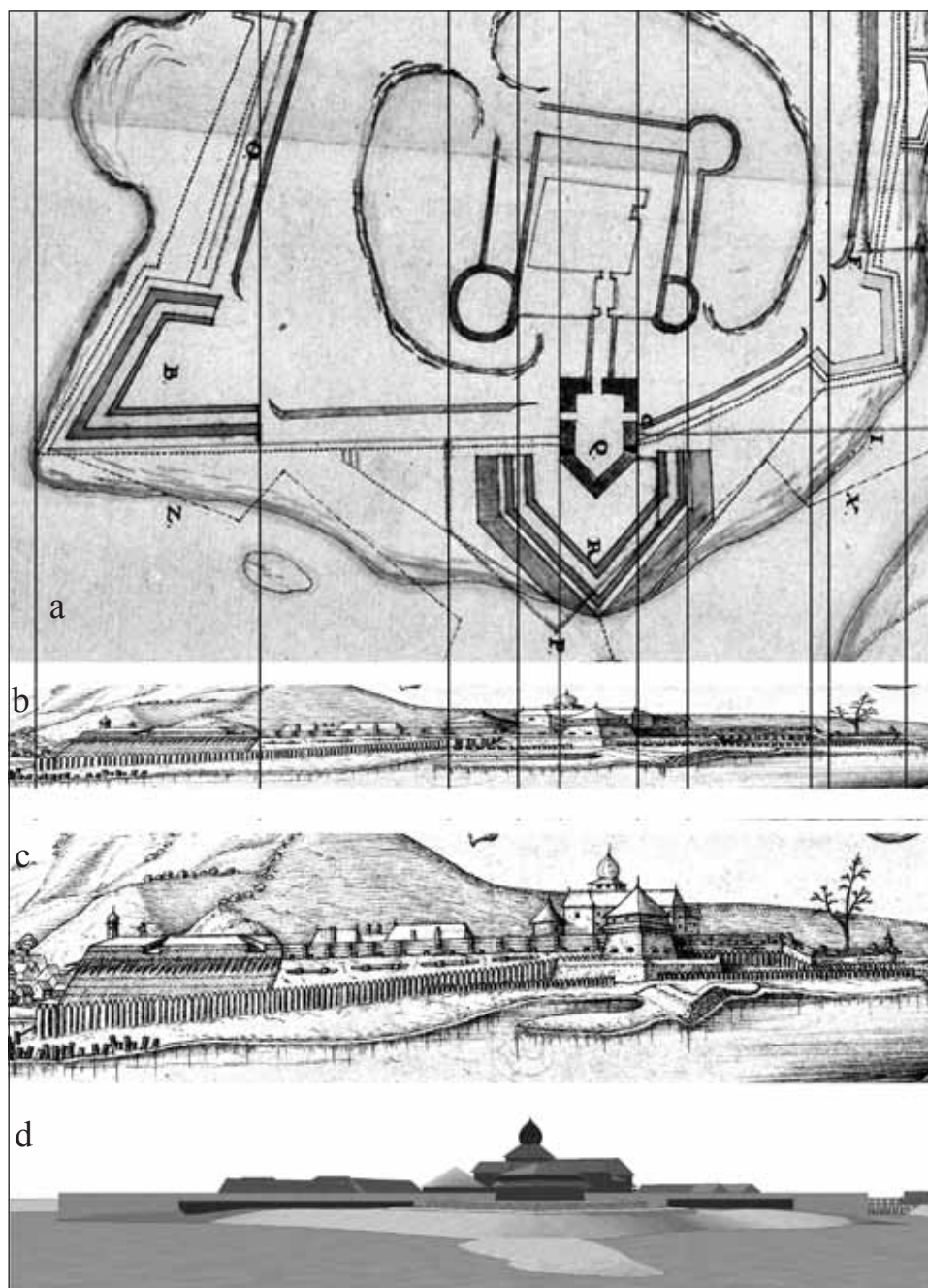
7. kép Lucas Georg Ssicha császári hadmérnök alaprajza Tokaj váráról
a tervezett átépítésekkel, 1664. február 3.
(Hadtörténelmi Levéltár, Törökkori Gyűjtemény, 1664/2)

8. kép Lucas Georg Ssicha császári hadmérnök átépítési terve Tokaj váráról
1664. február 3.
(Hadtörténelmi Levéltár, Törökkori Gyűjtemény, 1664/2)

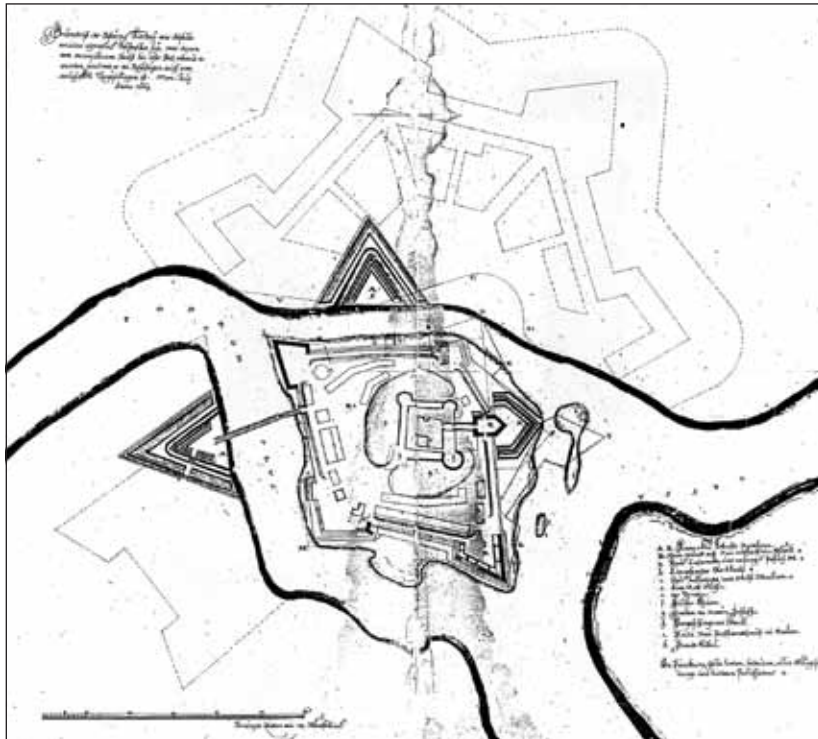

9. kép Lucas Georg Ssicha császári hadmérnök látképe Tokaj váráról, 1664
(Hadtörténelmi Levéltár, Törökkori Gyűjtemény, 1664/2)

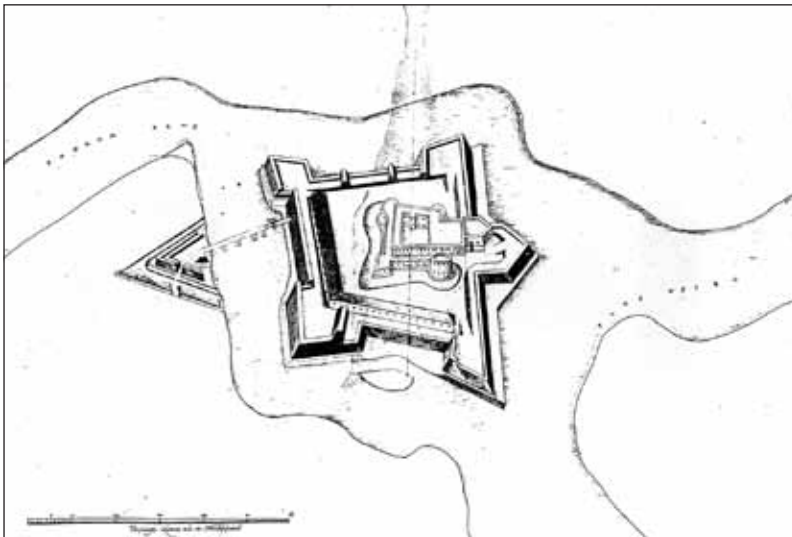

10. kép Lucas Georg Ssicha császári hadmérnök látképe Tokaj váráról
a valóságos méretekhez igazítva

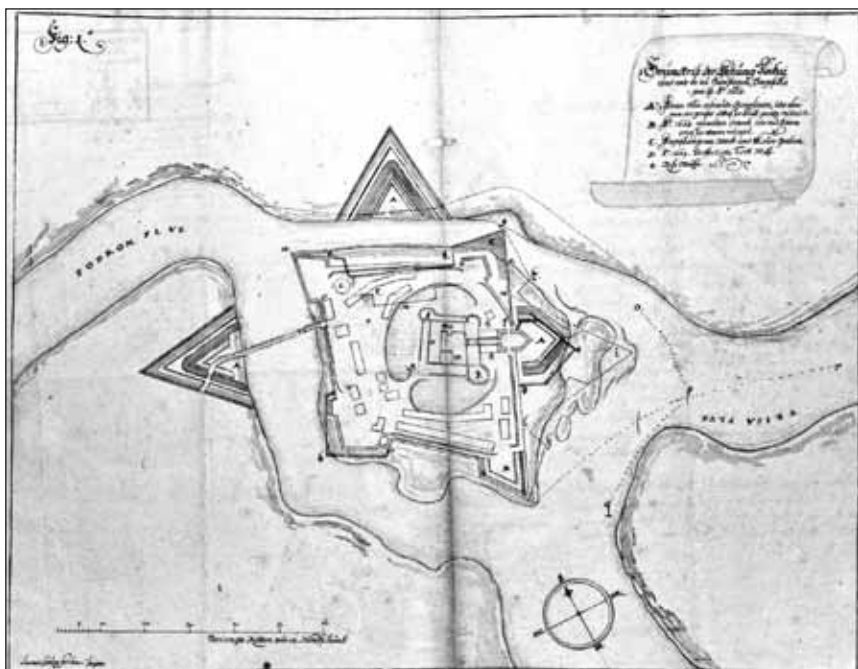
a: Ssicha alaprajza, 1664; b: a valóságos méretekhez igazított látkép; c: Ssicha eredeti látképe;
d: a tokaji vár számítógépes rekonstrukciója, a látképpel azonos nézőpontból

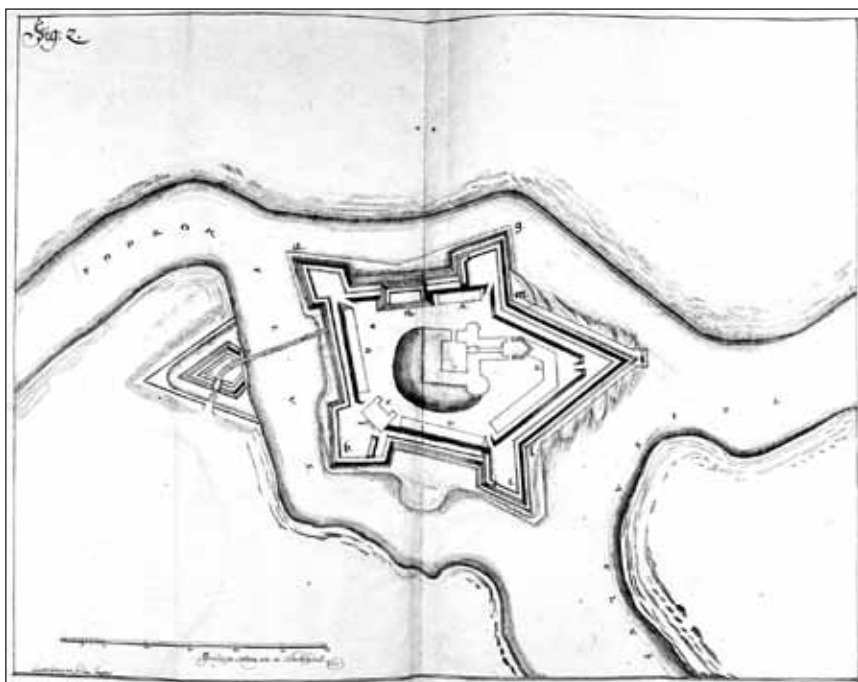
11. kép Lucas Georg Ssicha császári hadmérnök alaprajza Tokaj váráról
a tervezett átépítésekkel, 1664. július
(MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 17. t.)

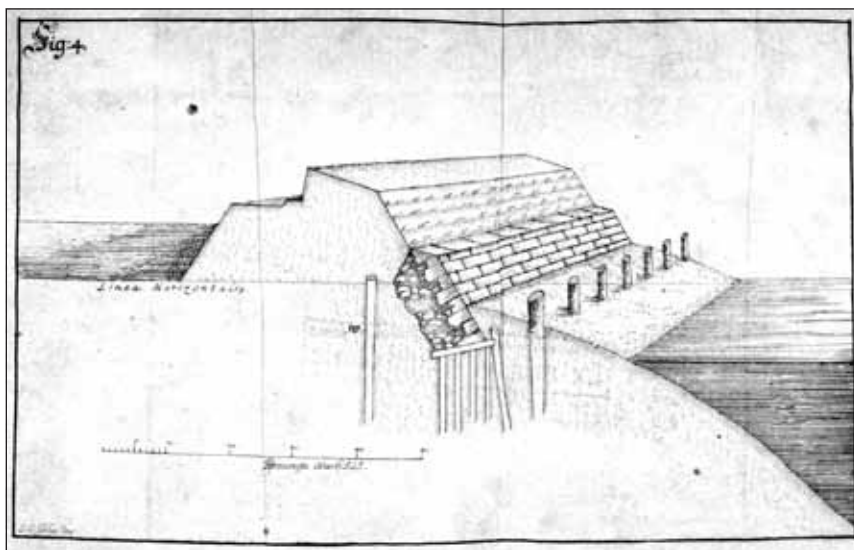

12. kép Lucas Georg Ssicha császári hadmérnök madártávlati átépítési terve Tokaj váráról
1664. július
(MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 17. t.)

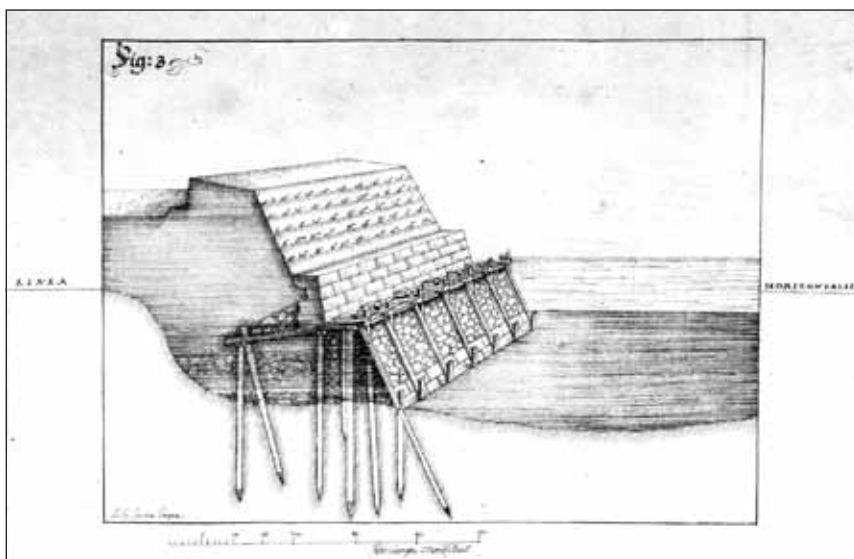

13. kép Lucas Georg Ssicha császári hadmérnök alaprajza Tokaj váráról
a tervezett átépítésekkel, 1665. május 1.
(Eredeti helye: ÖStA KA Kartensammlung K VII k 309-900.
Másolatát l. a Hadtörténelmi Térképtárban)

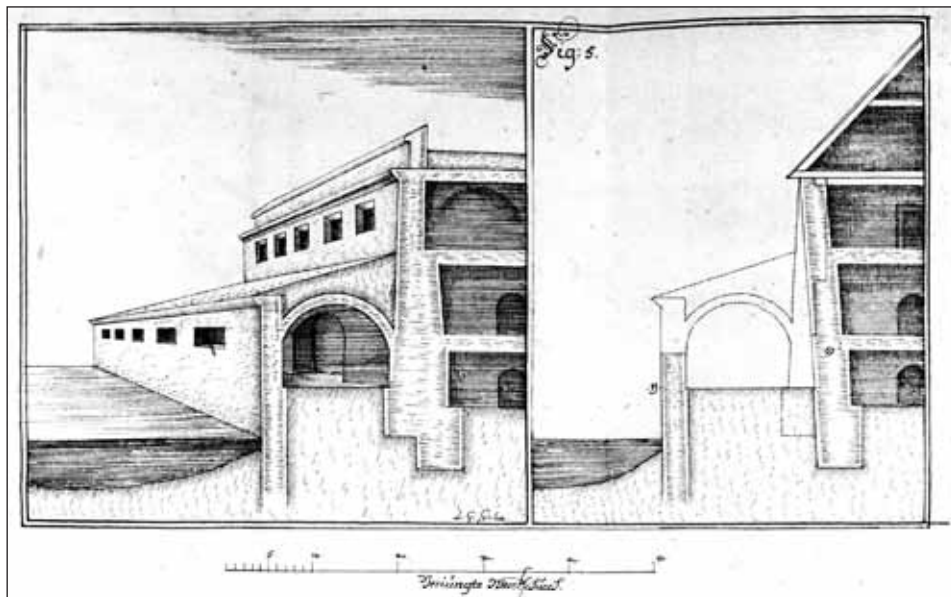
15. kép Lucas Georg Ssicha császári hadmérnök terve
a falak megerősítésére az árvizek ellen, 1665. május 1.
(Eredeti helye: ÖStA KA Kartensammlung K VII k 309-900.
Másolatát l. a Hadtörténelmi Térképtárban)

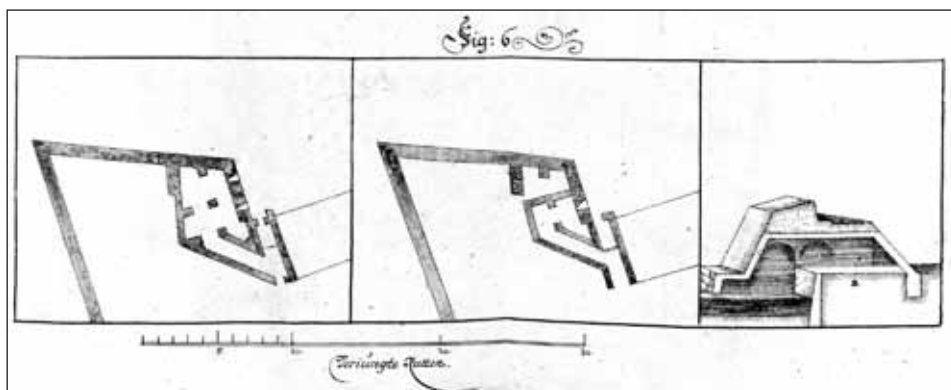
16. kép Lucas Georg Ssicha császári hadmérnök terve
a falak megerősítésére az árvizek ellen, 1665. május 1.
(Eredeti helye: ÖStA KA Kartensammlung K VII k 309-900.
Másolatát l. a Hadtörténelmi Térképtárban)

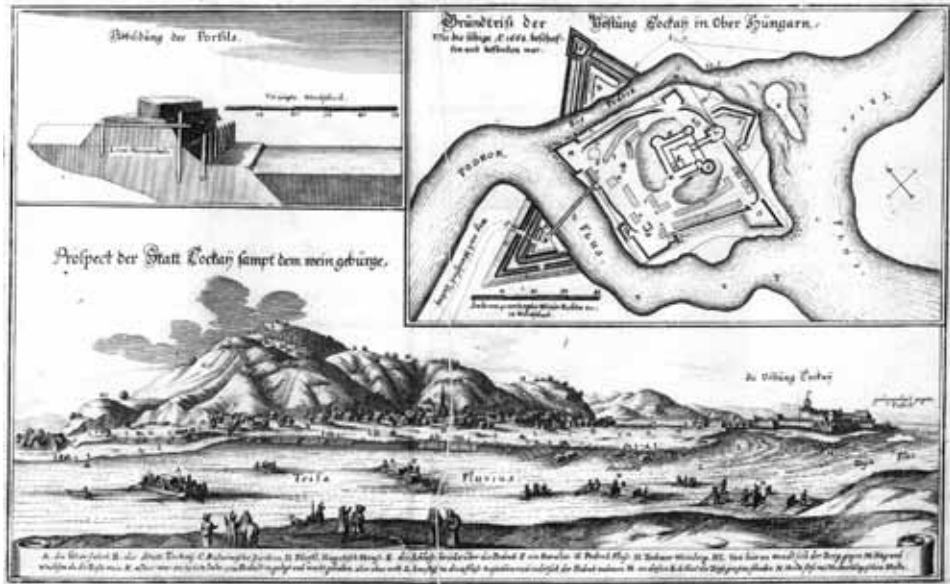
14. kép Lucas Georg Ssicha császári hadmérnök átépítési terve Tokaj váráról 1665. május 1.
(Eredeti helye: ÖStA KA Kartensammlung K VII k 309-900.
Másolatát l. a Hadtörténelmi Térképtárban)

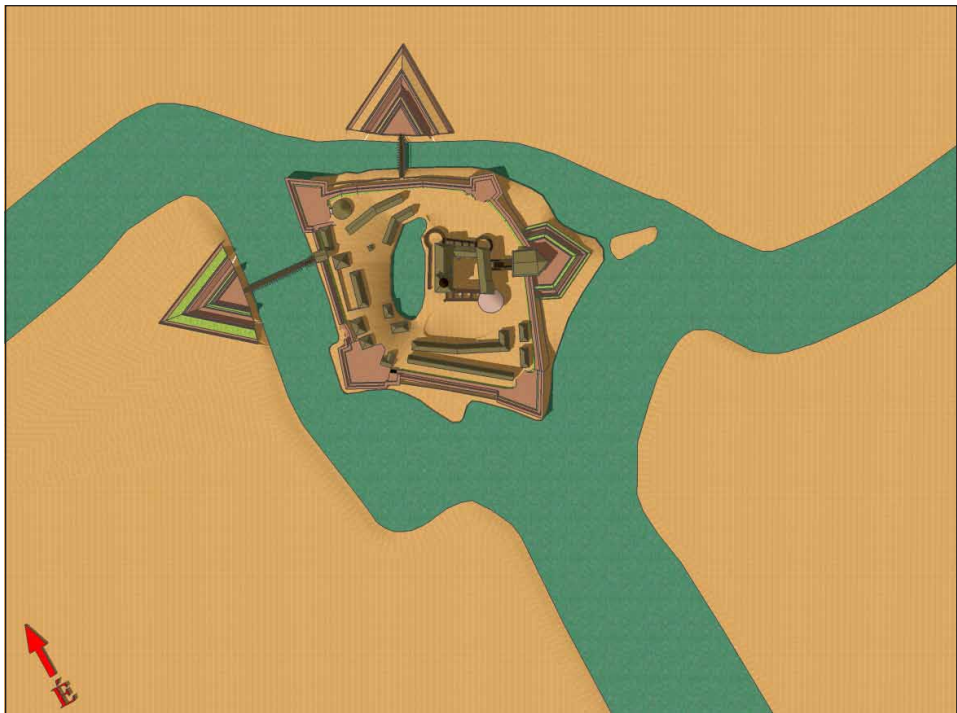
17. kép Lucas Georg Ssicha császári hadmérnök rajza
a belső vár nyugati faláról és annak kijavitási terve, 1665. május 1.
(Eredeti helye: ÖStA KA Kartensammlung K VII k 309-900.
Másolatát l. a Hadtörténelmi Térképtárban)

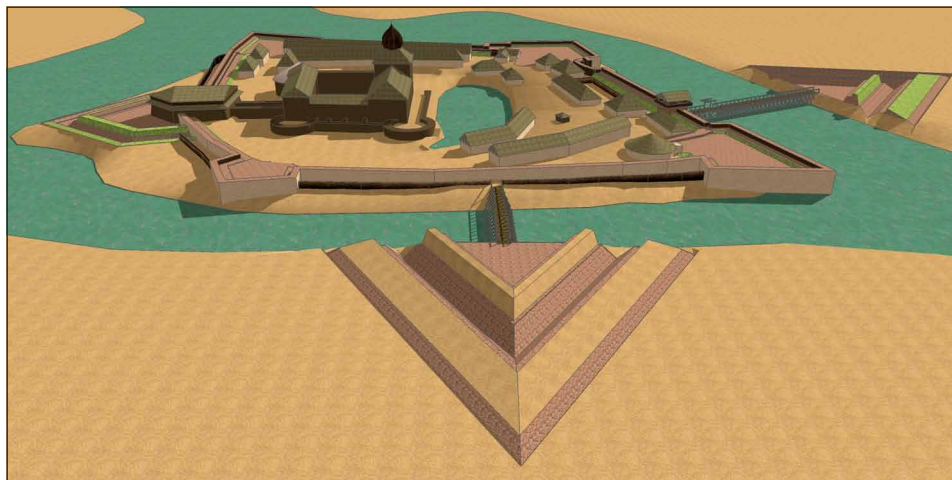
18. kép Lucas Georg Ssicha császári hadmérnök terve
a délnyugati bástya kazamatájáról és kitörési kapujáról, 1665. május 1.
(Eredeti helye: ÖStA KA Kartensammlung K VII k 309-900.
Másolatát l. a Hadtörténelmi Térképtárban)

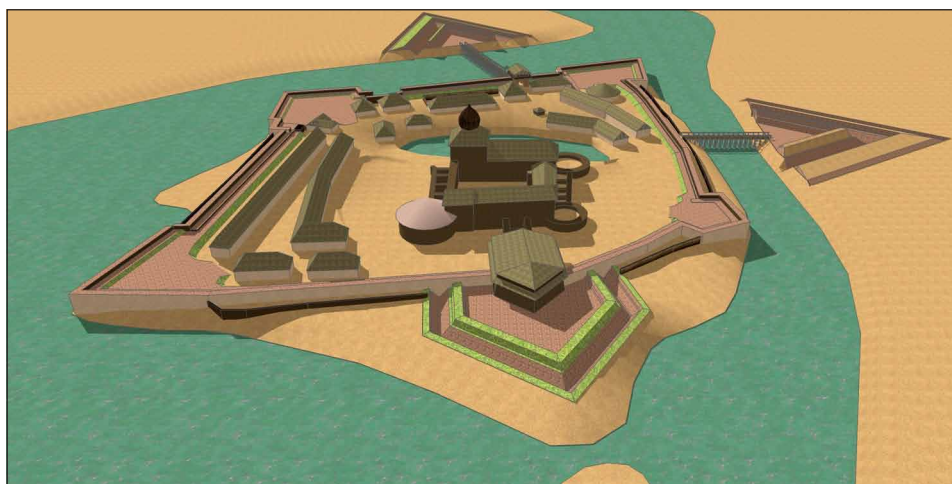
19. kép Caspar Merian metszete Tokaj váráról, 1668
*(Theatrum Europaeum, ... Zehender Theil ... von dem 1665sten Jahr biß in Anno 1671 ...
 Franckfurt am Mayn, 1677. 802–803. között, 23. tábla)*

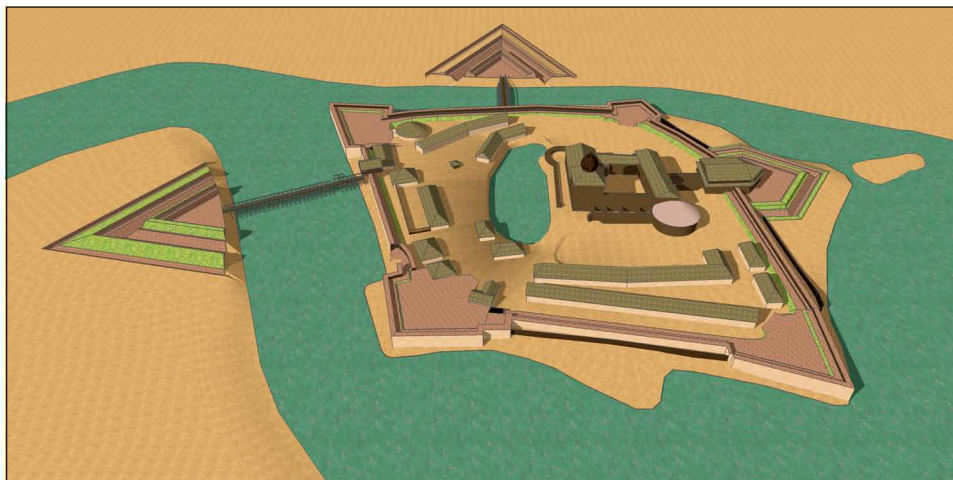
20. kép Tokaj várának rekonstrukciós kísérlete, felülnézet (a szerző munkája)

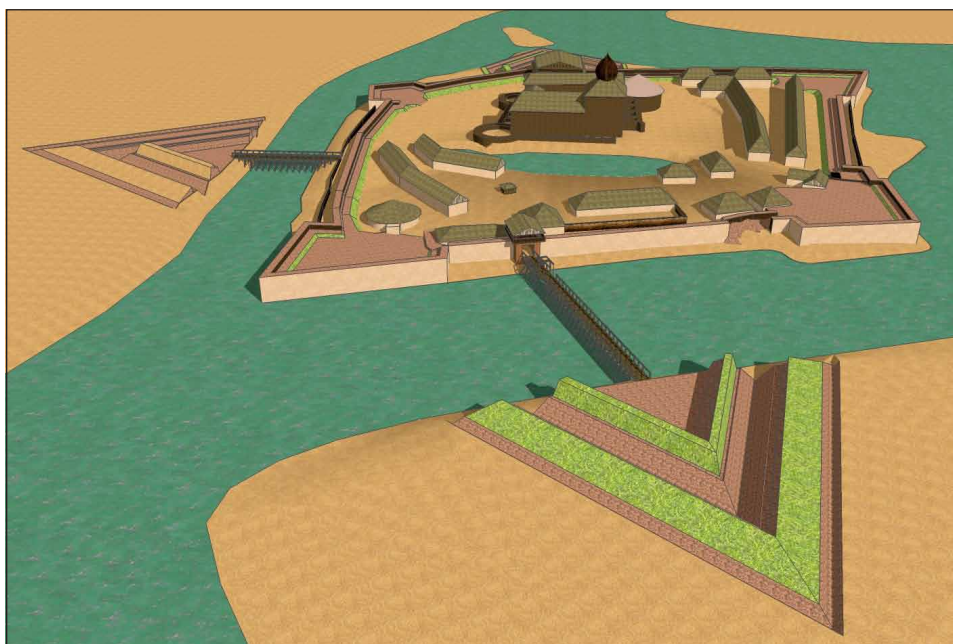
21. kép Tokaj várának rekonstrukciós kísérlete, észak felől (a szerző munkája)

22. kép Tokaj várának rekonstrukciós kísérlete, kelet felől (a szerző munkája)

23. kép Tokaj várának rekonstrukciós kísérlete, dél felől (a szerző munkája)

24. kép Tokaj várának rekonstrukciós kísérlete, nyugat felől (a szerző munkája)

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

NAGY SZABOLCS BALÁZS

ÖSSZEFOGLALÓ A KISNÁNAI VÁR 2010. ÉVI TAVASZI-NYÁRI ÁSATÁSAIRÓL

2010. május 3–27. és június 28. – július 10. között az ELTE Régészettudományi Intézet Feld István vezetésével helyreállítási munkálatokat megelőző feltárásokat végzett Kisnána középkori várában.¹ A korábbi ásatások² – elsősorban Pámer Nóra 1962–1966. évi kutatásai – már lényegében tisztázták a teljes alaprajzot, azonban az utolsó periódust megelőző rétegek és jelenségek számos helyen érintetlenül maradtak. A 2010. évi tavaszi-nyári ásatások szelvényei két területen pontosították eddigi ismereteinket: (1) a várudvar, (2) a délnyugati épület és környezete (1. kép). E két területen az eredmények összefoglalóját a régeltani megfigyelésekre alapozott időrend szerint haladva tesszük közzé.

A várudvar

A várdomb területén meghatározott legalsó (legkorábbi) agyagos-homokos réteget több szelvényben is elértük. Ebben a sárgás, néhol zöldes talajban csak korlátozott mélyítést végeztünk, de jellege és leletekben való szegénysége alapján a réteg nagy valószínűséggel azonosítható az altalajjal. Azok a jelenségek tehát, melyek e réteg felszínén mutatkoztak, az emberi jelenlét legelső jeleinek tekinthetők a lelőhelyen. A 2010/IV. szelvényben ezen a felszínen került elő három cölöplyuk, valamint egy közel egyenes oldalfalú beásás részlete. A beásás formáját, kiterjedését nem ismerjük.³ Betöltése faszenes rögző-

- 1 Az ásatás munkatársai: Giber Mihály, Mordovin Maxim és Polgár Balázs régészek (MA), Varga Emese, Vargha Mária és Nagy Szabolcs Balázs régészek (BA), valamint Gulyás Bence, Havasy Orsolya és Szalai Emese régészhallgatók. Az ásatási eredmények értékelésében nyújtott segítségét ezúton is köszönöm Feld Istvánnak, Mordovin Maximnak és Giber Mihálynak.
- 2 Az első régészeti jellegű kutatásokra lásd: CSÁNYI KÁROLY–LUX GÉZA: Nána vár romjai. (A m. kir. József Nádor Múgyetem Középkori Építészeti tanszékének közleményei 11.) *Technika*, 1941/2. 81–85. Az 1960-as években végzett ásatások fontosabb közleményei: PÁMER NÓRA: A kishánai vár feltárása. *Magyar Műemlékvédelem*, 1967–1968. (1970) 295–313.; SZABÓ JÁNOS Győző: Gótikus pártaövek a kishánai vár temetőjéből. *Az Egri Múzeum Évkönyve*, VIII–IX. (1972) 57–88.; PÁMER NÓRA: Kishána. In: Várépítészettünk. Szerk. Gerő László. Budapest, 1975. 182–189.; PÁMER NÓRA: Kishána. Vár. In: Heves megye műemlékei. III. Szerk. Dercsényi Dezső–Voit Pál. (Magyarország Műemléki Topográfiája IX.) Budapest, 1978. 358–363.; PÁMER NÓRA: Kishána, várom. (Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 581.) H.n., é.n. (Budapest, 1998.). Pámer Nóra megállapításainak, értelmezéseinek kritikáját, a vár történetének új szempontú megközelítését lásd: VIRÁGOS, GÁBOR: The Social Archaeology of Residential Sites. Hungarian Noble Residences and their Social Context in the Thirteenth through to the Sixteenth Century. (Archaeolingua Central European Series 3.) 2006.; NOVÁKI GYULA–BARÁZ CSABA–DÉNES JÓZSEF–FELD ISTVÁN–SÁRKÖZY SEBESTYÉN: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Szerk. Sárközy Sebestyén. Budapest–Eger, 2009. A 2008. évi, kis felületű ásatásokra l.: <http://www.egritortenesz.hu>.
- 3 A beásást nem bontottuk ki teljesen, továbbá túl is nyúlt szelvényünk területén. Azt is csak egy másik, modern beásás oldalfalán figyelhetjük meg, hogy itt valóban beásásról, és nem egyszerű rétegről van szó.

ket és állatcsontokat tartalmazott, kerámiatöredékeket, egyéb leleteket azonban nem. Így e jelenségek Árpád-kori vagy Árpád-kor előtti keltezését csak a felettük húzódó sötétbarna-fekete réteg határozza meg. Ez a réteg – megfelelő mélységet elérve – a várdomb egész területén eltérő vastagságban (60–80 cm, ill. 20–30 cm) jelentkezett, s a korábbi ásatások metszetrajzain is egyértelműen azonosítható volt az előzőekben tárgyalt agyagos–homokos altalaj fölött (2. kép). Ebben a rétegbe ásták bele a 2010. évi ásatások során a 2010/II. szelvény keleti végében feltárt egyetlen sírt a templom északi, északnyugati oldalán (3. kép). A koponya jobb oldalán két darab bordázott, S végű karikaékszer került elő. A sírban szórványosan előforduló, igen rossz megtartású apró famaradványok koporsós vagy deszkalapós temetkezés lehetőségét vetik föl (4. kép). Az a tény, hogy a szelvényben további temetkezések nyomait nem lehetett megfigyelni, arra utalhat, hogy a szabályosan keletelt 2010/I. sír nagyjából kijelöli a templom⁴ körüli temető északi-északnyugati szélét. A sírgödör leásásának szintje a sötétbarna-fekete rétegen belül nem volt egyértelműen megállapítható.

A 2010/I. sír melléklete alapján az Árpád-korra keltezhetjük mind magát a temetkezést, mind a sötétbarna-fekete réteget. Maga a réteg (viszonylagos vastagsága ellenére) meglehetősen kevés leletanyagot tartalmazott. Csigavonaldiszes, fenékbélyeges edénytöredékei megerősítik az Árpád-kori keltezését, bár a réteg felszínén és felszíne alól késő középkori jellegű (valószínűleg főként 14. századi) edénytöredékek is előkerültek. Ez a helyzet feltehetőleg úgy magyarázható, hogy a réteg maga (fokozatosan vagy egyetlen ütemben) az Árpád-korban keletkezett, felszíne azonban a késő középkorban is bizonyos ideig járószintként szolgált. A leletanyag jól érzékelhető mennyiségi növekedése a sötétbarna-fekete réteg feletti rétegekben már a kishánai nemesi rezidencia kialakulásának kezdetét jelzi.

A 2010/XIV. szelvényben, közvetlenül a sötétbarna-fekete réteg felszínén jelentkezett egy habarcskifolyás formájában az ún. északi palota délnyugati helyiségének építési szintje (5. kép). A szelvény déli felében ugyanezen a szinten kő- és téglatörmelékkel átló jellegzetes járószint mutatkozott (6., 7. kép). Ez a járószint ugyan nem éri el a későbbi nagyköves udvarburkolat színvonalát, mégis egyfajta tudatos burkolatkialakításra utal. Egykori kiterjedését nem ismerjük, további maradványait a 2010/I. szelvény közepén és talán a 2010/II. szelvényben lehetett többé-kevésbé felismerni. A sötétbarna-fekete réteg és a néhol jelentkező köves járószint fölött a váruddvaron nyitott több szelvényben megfigyelhettünk egy tömör, sárga agyagos réteget. Ez nem más, mint a belső várfal és az azal egybeépült belső kaputorony építési szintje, ugyanis felszínén a 2010/III. szelvényben jól azonosíthatóan megmaradt a várfal építésének habarcskifolyása (8. kép). A rétegtani megfigyelések tehát összhangban állnak azzal az építéstörténeti értékeléssel, melyet a pénzletek és falcsatlakozások alapján már Pámer Nóra felvázolt: az 1430-as évek körül felépült a szabadon álló ún. északi palota, majd egy következő szakaszban (feltehetőleg 1445 előtt) elkészült a belső kaputorony és a belső várfal, mely a korábbi épületeket (a templomot és az ún. északi palotát) magába foglalta.

Buzás Gergely megfigyelése szerint a belső kaputorony két szakaszban épülhetett meg. Talán egy ezzel kapcsolatba hozható újabb építési szint jeleként értelmezhetők a 2010/III. szelvény egyik felsőbb rétegének felszínén mutatkozó vékony habarcsos foltok, kisebb habarcsrögök. A 2010/VI. szelvényben hasonló rétegtani helyzetben két jóval vas-

4 A templom kutatás- és építéstörténetére legutóbb: NAGY SZABOLCS BALÁZS: A Kompoltiak temploma Kishánán. *Castrum*, 12. (2010/2) 5–42.

tagabb, határozottabb habarcsos réteg is jelentkezett, melyek talán szintén ehhez az építési szakaszhoz kapcsolhatók (9. kép). A két habarcsréteg értelmezése nem teljesen egyértelmű, mindenesetre valószínű, hogy egyazon építési periódus emlékei. Egyrészt a két habarcsréteg jellege is hasonló, másrészt a két réteg között csak egy kb. 10 cm vastag réteg húzódik, harmadrészt a két réteg közötti vörösesbarna réteg és a felsőbb habarcsréteg feletti élénkörös faszenes réteg is hasonló jelleget mutat. Mind a 2010/III., mind a 2010/VI. szelvényben feltártunk a habarcsos rétegekkel egykorú cölöplyukakat is, melyek talán az egykori építési állványzatra utalhatnak.

A falcsatlakozások rendszere alapján, melyet már Pámer Nóra megfigyelt, a vár keleti épületszárnya egyértelműen a belső várfal megépítése után, több szakaszban készült el. A 2010. évi ásatások során ebben a kérdésben érdemi megfigyeléseket nem tehettünk, ugyanis a 2010/IV. szelvény keleti végében a falhoz futó rétegek többségét a jórészt modern beásások pusztították el.

A vár átalakításainak egyik utolsó lépése lehetett a várudvar alatti nagyméretű pince kiépítése. Ásatási megfigyeléseink igazolták, hogy a pince helyét a várudvarról mélyítették le, s az így keletkezett gödör oldalaihoz közvetlenül építették hozzá a pincefalakat. A 2010/II. szelvényben a mélyítés során elértük a pinceboltozat tetejét, a pince keleti és nyugati oldalfalát, valamint a pince déli zárófalát (10. kép). A pince megépítése után a boltozat tetejére egy sárgás kavicsos-homokos rátöltést hordtak, majd egy agyagos réteget terítettek el a várudvar teljes felületén (11., 12. kép). Valószínűnek látszik, hogy ez az agyagos terítés közvetlenül a pince kialakítása után készült, feltehetőleg a 16. századi nagyköves udvarburkolat lefektetése céljából.

A délnyugati épület és környezete

A pincszintben megmaradt épület belsejében közel teljes felületű feltárást végeztünk, leszámítva azt a déli szakaszt, melyet a külső várfal felépítéskor választottak le. Az ásatási megfigyelések alapján az építkezések kezdetén egy mesterséges „teraszt” alakítottak ki a várdomb délnyugati lejtőjén. Az így kialakult sárgás, agyagos-homokos altalajba vágott vízszintes felületen figyeltük meg az épület legelső korszakához tartozó jelenségeket: cölöp- és karólyukakat, továbbá egy határozott átégett paticosos felszín kb. 60×50 cm-es maradványát (13. kép). A jelenségek távolabbi következtetésekre nem adtak módot. Az altalaj felett egy nyugat és dél felé elkeskenyedő, illetve eltűnő réteg jelentkezett a feltárt terület déli részén (14. kép). A réteg csak kevés 13–14. századi edénytörödéket (köztük egy vörös, valószínűleg tál alakú kályhaszem töredékét) tartalmazott. Ez a leletmennyiség ezen épület megalapozott keltezését önmagában nem teszi lehetővé.

Pámer Nóra 1960-as évekbeli megfigyelései szerint az épület pincszintjét fapadlóval burkolták. A 2010. évi ásatások során a fapadló maradványait azzal a vörösesbarna, néhol fákorhadékos réteggel lehetett azonosítani, mely a pince teljes felületén egységesen (bár jelentősen eltérő vastagságban) jelentkezett (14., 15. kép). Megfigyeléseink alapján egyértelműnek látszik, hogy a fapadló nem az épület első korszakából való, hanem egy későbbi átalakítás eredménye. Ehhez az átalakításhoz lehet kötni a keleti ajtónyílás küszöbszintjének megemelését is – maga az ajtónyílás ugyanis megfigyeléseink szerint az épület első korszakával egykorú (16. kép). A fapadló vörösesbarna rétege már értékelhető mennyiségű leletanyagot – köztük mázas és mázatlan edénytörödékeket, kályhaszemeket és kályhacsempéket – tartalmazott.

Feltehetőleg a vár megerősítésére irányultak azok a munkálatok, melyek során a délnyugati épület pinceszintjét feltöltötték, emelt földszintjét pedig elbontották. A fapadló maradványai felett húzódó feltöltési rétegeket (14., 15. kép) rendkívüli leletgazdagság jellemezte. A leletek között említhető számtalan edénytöredék, közte lošticei kerámia töredékei, tálka-, hagyma- és tál alakú kályhaszemek, mérműves kályhacsempék töredékei, pártázatos párkányelemek, rombusz alakú padlótégla és tetőcseréptöredékek, üvegpotharak és ablakszemek töredékei, késnyelek és -pengék, nyílhegyek, egyéb bronz- és vastárgyak, megmunkált csont- és agancstárgyak, halpikkely, kagyló- és tojáshéj-töredékek (17. kép). A leletanyag legnagyobb részét a különböző állatcsontok tették ki. A 15–16. századi leletanyag alapján a rétegek valószínűleg egyazon feltöltési folyamat emlékei. A rétegekbe szórványosan néhány Árpád-kori edénytöredék is bekerült. A feltöltés leletanyaga keltezi azt a kelet-nyugati irányú, az épületet átmetsző falat is, mely a külső várfal épületen belüli szakaszaként jelent meg. A falat a legelső, vastag agyagos feltöltési rétegre építették (14. kép).

A feltöltési rétegek különböző kőfaragványokat is tartalmaztak, melyek bizonyos szerkezetek pusztulására, illetve elbontására utalnak. Két töredéket egyértelműen a várfalak együttesébe befoglalt templom szentélyéhez lehet kötni, egy csigalépcső foka és egy további, kisebb méretű töredék eredeti helye pedig ismeretlen. A feltöltési rétegek alján helyezkedett el egy légfűtő-berendezés fedköve (18. kép). A 78×40×20 cm-es fedkő szélét egy 15 cm átmérőjű félkörös nyílással törték át. A fedkő egyik oldalát negyedhomorlatos profillal látták el, ami arra utal, hogy a kő nem lehetett teljességgel a padlóba süllyesztve. Pámer Nóra 1960-as évekbeli ásatásai során már előkerült egy azonos kialakítású fedkő. Az ezek alapján feltételezhető egykori légfűtőberendezés legvalószínűbb helye maga a délnyugati épület. A pince nyugati falához belülről hozzáépített, cca. 2,7×2,7 m-es négyzetes építmény a berendezés kemencéje lehetett (19. kép). Az építményről azonban (a korábbi kutatások és az azt követő helyreállítások miatt) újabb, az elképzelést megerősítő vagy cáfoló közvetlen megfigyeléseket nem tudtunk tenni. A feltöltési rétegek igen sok téglát és kisebb–nagyobb görgetegkövet is tartalmaztak, ezek egy része talán az elbontott légfűtő-berendezésből származik (14., 20. kép).

A feltöltésben a fentiekén kívül meszelés nyomát mutató, sima felületű agyagrögöket, valamint gerenda- és egyéb famaradványokat is megfigyeltünk (21. kép).⁵ Véleményünk szerint ezek egy könnyűszerkezetes, favázás építmény elbontására utalhatnak, talán éppen az épület pinceszintje feletti emelt földszinthez tartoztak. A pinceszint feltöltésével, az emelt földszint elbontásával az épület végleg elvesztette korábbi szerepét.

A pince belső terén kívül, az épület északi oldalán egy 8,5×5 m-es területen nyitottunk szelvényeket (2010/VII. A, 2010/VII. B, 2010/VII. C szelvényrészek). Ásatási megfigyeléseinket itt jelentősen korlátozták a korábbi kutatások. A 2010/VII. C szelvényrész északi végében egy kettős cölöplyuk sor részlete került elő az Árpád-korra keltezhető sötétbarna-fekete rétegben (22., 23. kép). A jelenség megbízható keltezését megghiúsította Pámer Nóra egyik itt nyitott kutatóárka, mely elpusztította a cölöplyukak indulásának szintjét. A cölöplyuk sor a délnyugati épület északi falától kb. 430 cm északra húzódik kelet-nyugati irányban. A hét cölöplyuk közül a teljes egészében kirajzolódó négy átmérője 20–30 cm között változik. Ugyanebben a szelvényben tártuk fel azt a kb. 70×60 cm

5 Ez utóbbiak a fapadló maradványainak azonosítását és értékelését igencsak megnehezítették, mivel általában teljesen azonos jellegű rétegsávokként jelentkeztek, mint a tárgyalt vörösesbarna réteg, de egységes szerkezetet nem mutattak.

keresztmetszetű, 70 cm magas kőből falazott pillért, mely már a korábbi kutatásokból is ismert volt. A kőpillér pontosan az épület keleti falának vonalában található, az északi faltól kb. 130 cm-re. Elhelyezkedése alapján igen valószínű, hogy eredetileg egy, az épülethez kapcsolódó szerkezet részét képezte. A pillér mintegy 12 cm-re mélyül az Árpád-korra keltezhető sötétbarna-fekete rétegbe, de nem volt egyértelműen megállapítható, hogy építése melyik réteghez köthető, így keltezése bizonytalan (24. kép).

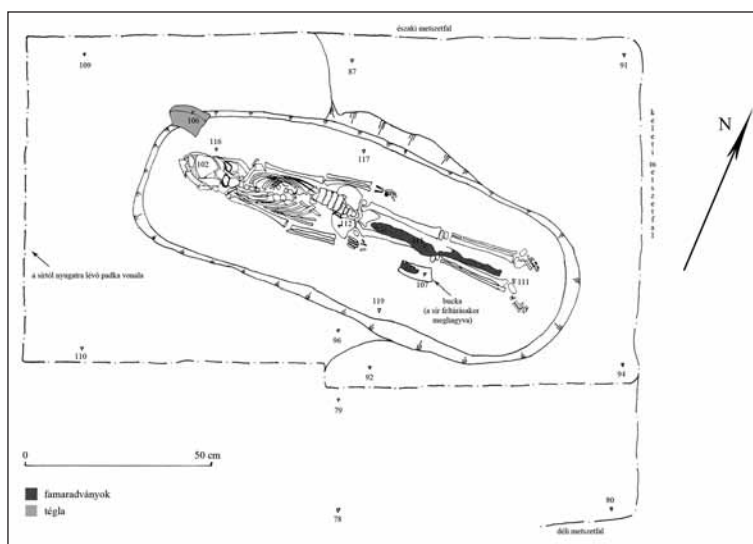
Összességében a 2010. évi tavaszi-nyári ásatások sok tekintetben igazolták a kisházi vár főbb építési szakaszait illetően a korábbi kutatások megállapításait. Számos kisebb részlet kapcsán azonban – a várdomb legkorábbi használata, a templom körüli temető kiterjedése, a váruddar építési- és járószintjei, a délnyugati épület első korszaka, az épület utolsó korszakához köthető feltöltési rétegek gazdag leletanyaga, az épület északi előtere – új eredményeket is hoztak és érdemben árnyalják a vár középkori történetéről kialakult képünket.

Szerkesztői megjegyzés

Az itt ismertetett feltárást 2010 őszén – a május-júliusi ásatást végző szakemberekkel történő mindennemű egyeztetés nélkül, az általuk kidolgozott kutatási terv figyelmen kívül hagyásával – az egri Dobó István Vármúzeum folytatta Buzás Gergely vezetésével. A vár régészeti szempontból végiggondolatlan modern hasznosítási-bemutatói projektje határidős és finansziális szempontjainak mindenben alárendelt munka során csupán igen kevés és rendkívül kisméretű, érdemi megfigyelésre alkalmatlan szondával vizsgálták a vár északi és nyugati falszorosát, ahol azután egy közműárok végig tönkretette a Pámer Nóra kutatásai által érintetlenül hagyott régésszefüggéseket. Az említett szempontok miatt nem használták ki a lehetőséget az északi palotaépület (mely egyik legjelentősebb ismert 15. századi főnemesi udvarházunknak számít) építéstörténete részletesebb felderítésére, az addig ilyen módszerekkel nem vizsgált falak falkutatására sem. A kutatási alaprajz a „Régészeti kutatások Magyarországon 2010” kötetben kerül közzétételre 2011 őszén.

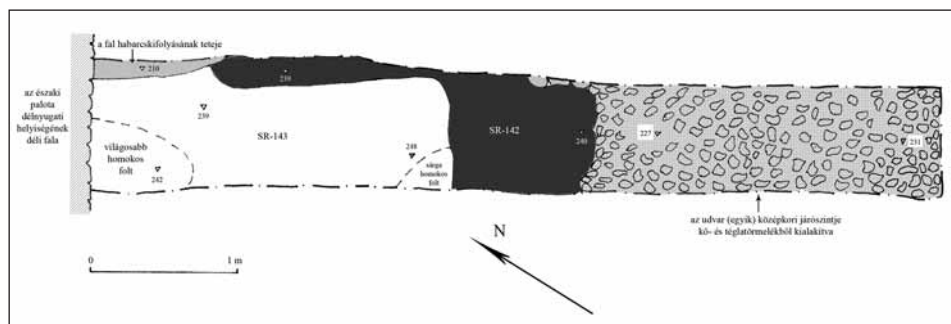
3. kép A 2010/I. sír a 2010/II. szelvény keleti végében. Délnyugati nézet.

4. kép A 2010/I. sír rajza a famaradványok helyének feltüntetésével.
A rajzon feltüntetett mélységi adatok az északi metszetsfal tetejéhez
(azaz az udvar feltárás előtti szintjéhez) lettek mérve.
(rajz: Giber Mihály, 2010. 05. 21–22.)

5. kép A habarcskifolyás formájában jelentkező építési szint a 2010/XIV. szelvényben.
Déli nyugati nézet.

6. kép A 2010/XIV. szelvény felszínrajza
(rajz: Gulyás Bence, Nagy Szabolcs Balázs, 2010. 07. 06.)

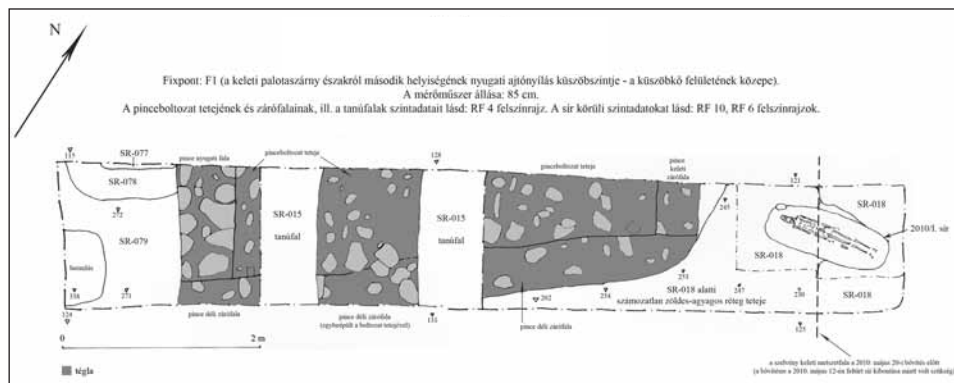
7. kép Kő- és téglatörmelékből kialakított középkori járószint a 2010/XIV. szelvény déli felében. Nyugati nézet.

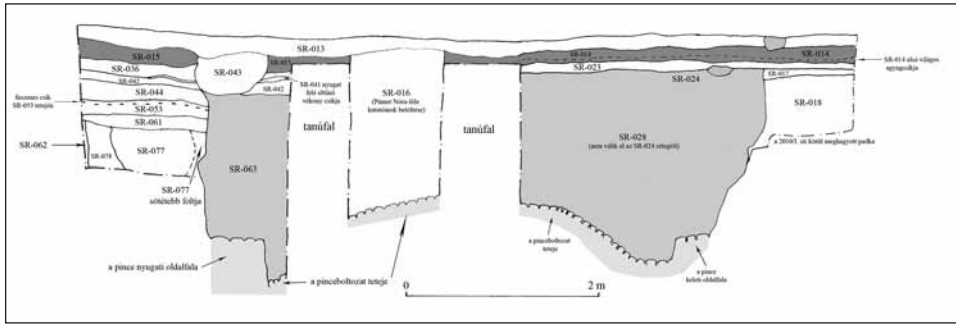
8. kép Habarcskifolyás a sárgás agyagos réteg felszínén a 2010/III. szelvényben, mely a belső várfal építési szintjét jelzi. Keleti nézet.

9. kép Habarcsrétegek felületben és az északi metszetszfalon a 2010/VI. szelvényben. Déli nézet. A habarcsrétegek a belső várfal mellett a legvastagabbak, kelet felé elkeskenyednek.

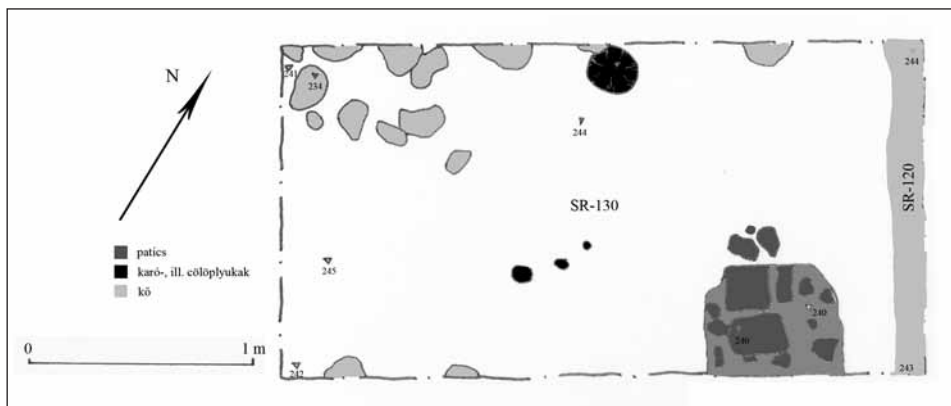
10. kép A 2010/II. szelvény felszínrajza. A pince nyugati és keleti oldalfalát, valamint déli zárófalát közvetlenül a várudvarról lemélyített gödör oldalaihoz építették hozzá. (rajz: Giber Mihály, 2010. 05. 18–22.)

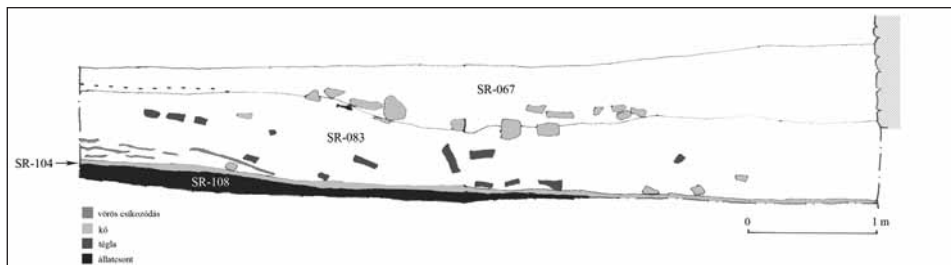
11. kép A 2010/II. szelvény északi metszete. A pinceboltozat tetejére egy kavicsos-homokos rátöltést (SR-028, SR-063) hordtak. Felette sötétebb szürkével jelölve az agyagos terítés rétege. (rajz: Vargha Mária, Nagy Szabolcs Balázs, 2010. 05. 12–17.)

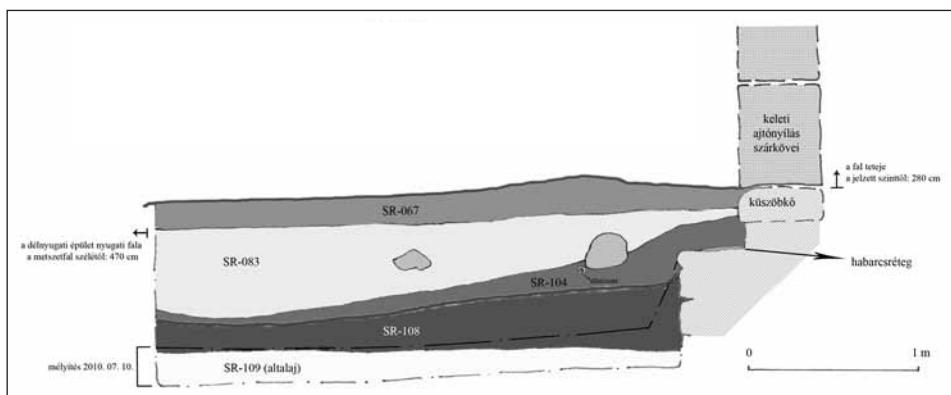
12. kép A pinceboltozat feletti rátöltés és a felette húzódó agyagos terítés a 200/II. szelvény északi metszetfalán. Déli nézet.

13. kép Átégett paticsos felszín, valamint karó- és cölöplyukak az altalaj (SR-130) agyagos-homokos felületén, a délnyugati épület 2010/VIII. szelvényében. Felszínrajz. (rajz: Polgár Balázs, 2010. 07. 02.)

14. kép A 2010/V. szelvény déli részének keleti metszete. A szelvényben mélyítést az altalaj felszínéig végeztünk. A metszetsíkon látható legalsó réteg (SR-108) csak kevés 13–14. századi edénytöredéket tartalmazott. Felette húzódik egy vörösesbarna vékony réteg (SR-104), mely valószínűleg a pince fapadlójának maradványaként értelmezhető. Ez utóbbi réteg felett a 15–16. századi feltöltési rétegek (SR-083, SR-067) láthatók. (rajz: Vargha Mária, Nagy Szabolcs Balázs, 2010. 06. 30.)

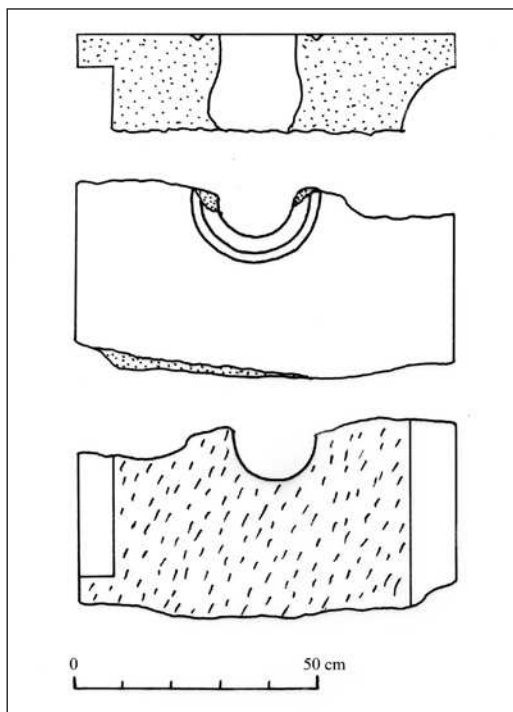
15. kép A 2010/V. szelvény déli része és a 2010/IX. szelvény közös északi metszete (rajz: Mordovin Maxim, Vargha Mária, 2010. 07. 09.)

16. kép A 2010/IX. szelvény északi metszetsfala a délnyugati épület keleti ajtónyílásánál.
Déli nézet.

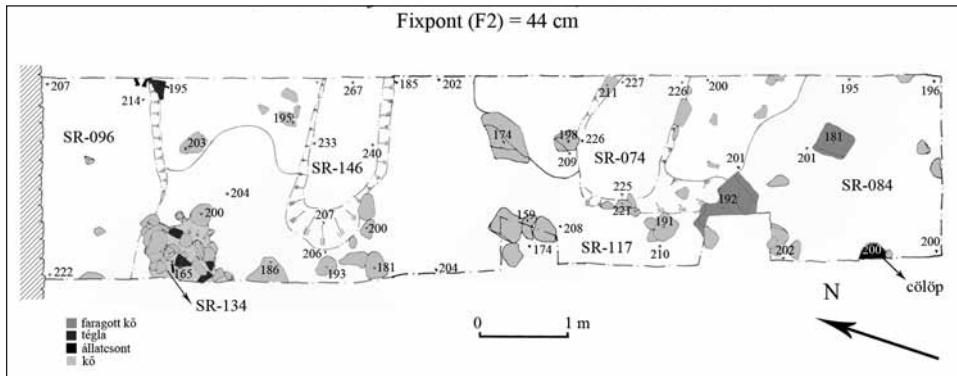
17. kép Válogatás a délnyugati épület 15–16. századi feltöltési rétegeinek leletanyagából:
pártázatos párkányelem, mérműves kályhacsempék és tálka alakú kályhaszem töredékei.

18. kép Légfűtő-berendezés fedköve a délnyugati épület 15–16. századi feltöltési rétegeiből. A fedkő alsó felülete elnagyoltan faragott.

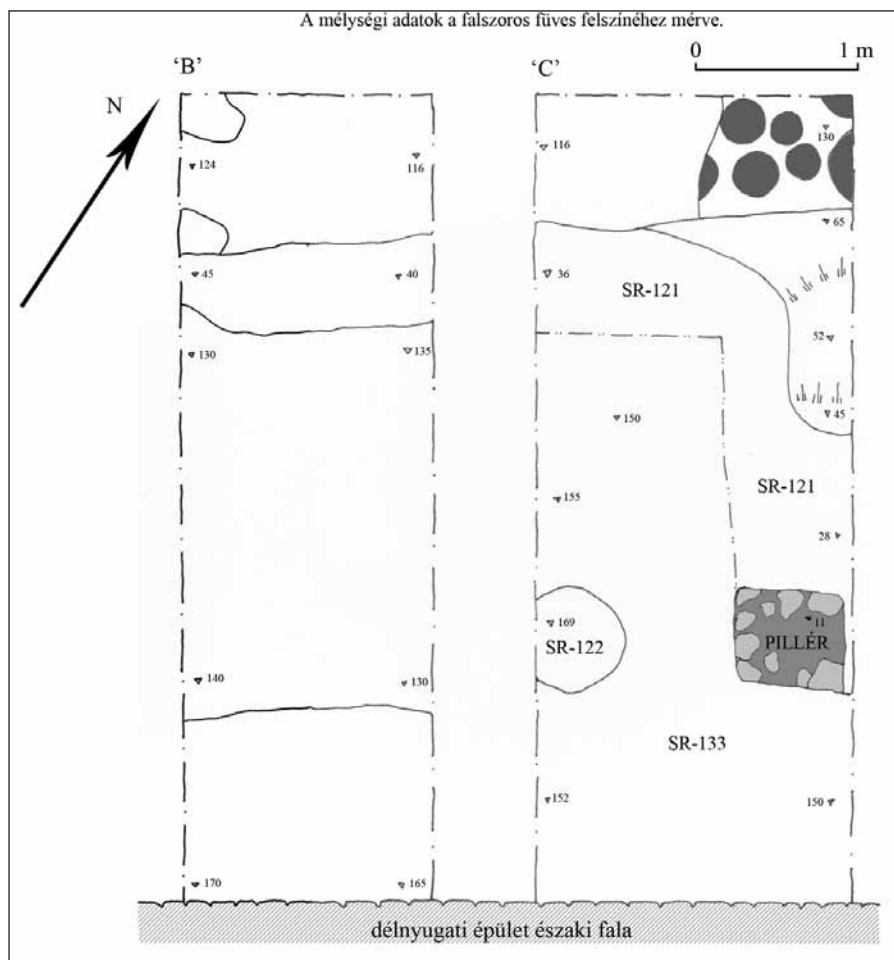
19. kép A délnyugati épület nyugati falához hozzáépített négyzetes építmény. Délkeleti nézet. Az építmény belsejében Pámer Nóra-féle visszatöltést találtunk, így déli felében mélyítést már nem végeztünk. Az 1960-as évekbeli kutatások és helyreállítások az építmény külső falaihoz futó rétegeket is elpusztították.

20. kép A 2010/V. szelvény északi része, felszínrajz. A feltöltési rétegekben került elő a görgetegkövek és téglák mellett a légfűtő-berendezés fedköve is. (rajz: Szalai Emese, Mordovin Maxim, 2010. 07. 08.)

21. kép Meszelés nyomát mutató, sima felületű agyagrögök a délnyugati épület feltöltési rétegében. 2010/V. szelvény déli része. Délnyugati nézet.

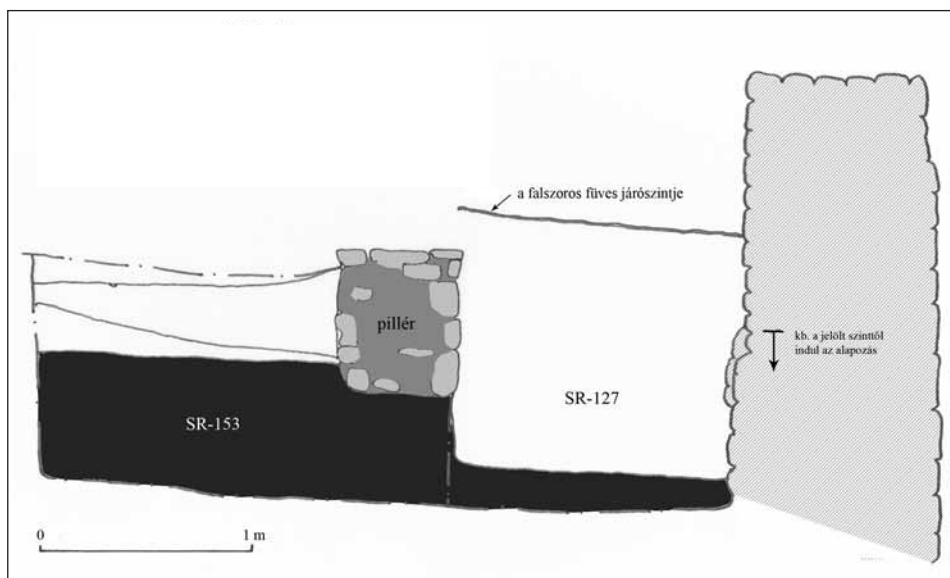

22. kép 2010/VII. B és 2010/VII. C szelvényrészek felszínrajza
(rajz: Nagy Szabolcs Balázs, 2010. 07. 10.)

23. kép Kettős cölöplyuksor a 2010/ VII. C szelvényrész északi végében. Délnyugati nézet.

24. kép A 2010/VII. C szelvényrész keleti metszete (rajz: Mordovin Maxim, 2010. 07. 10.)

TARTALOM

TANULMÁNYOK

ELEKI NÁNDOR	Ásatások a nyírbátori Bátor-rezidencia területén 1953–1971	5
SZVITEK RÓBERT JÓZSEF	Kiskomárom végvár építéstörténete	41
DOMOKOS GYÖRGY	A tokaji vár 17. századi ábrázolásai	57

KUTATÁSI JELENTÉSEK

NAGY SZABOLCS BALÁZS	Összefoglaló a kisházi vár 2010. évi tavaszi-nyári ásatásairól	83
----------------------	---	----

Castrum

2011/2

A Castrum Bene Egyesület Hírlevele

A tartalomról:

ELEKI NÁNDOR

Ásatások a nyírbátori Bátori-rezidencia területén
1953–1971

SZVITEK RÓBERT JÓZSEF

Kiskomárom végvár építéstörténete

DOMOKOS GYÖRGY

A tokaji vár 17. századi ábrázolásai